AZƏRBAYCAN ELMLƏR AKADEMİYASI NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ

BOLŞEVİKLƏRİN ŞƏRQ SİYASƏTİ

Bakı- “Sabah”- 1994

Ərəb və latın qrafikasından transliterasiya edəni və çapa hazırlayanı
ASiF RÜSTƏMLİ

Redaktoru filologiya elmləri namizədi
TEYMUR KƏRİMLİ

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. "Bolşeviklərin Şərq siyasəti" - Bakı "Sabah", 1994. 134 səh.

Oxuculara təqdim olunan bu kitabda müəllifin 20-ci illərin ortalarında bolşeviklərin daxili və xarici siyasətindən, milli məsələyə münasibətindən, eləcə də Azərbaycan mədəniyyətinin qaynaqlarından bəhs edən, bu gün də öz aktuallığını yaşadan dörd əsəri toplanmışdır.

Kitab geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuş və dili qismən sadələşdirilmişdir.

P 0503020907-1 -94
029-94

© "Sabah" nəşriyyatı, 1994
Nəşriyyat redaktoru Şirindil Alışanov.
Mətbəənin direktoru Əkbər Vəliyev.

Rəssamı: Viktor Ustinov.
Texniki redaktoru: Tariq Ağayev.
Korrektoru: Vəsilə Xəlilova.

Yığılmağa verilmiş 14. XII. 1993-cü il. Çapa imzalanmış 29. 06. 1994-cü il. Kağız formatı $70x90^{1/32}$. Mətbəə kağızı № 1. Yüksək çap üsulu ilə. Şərti ç. v. 5,0 Tirajı 5000. sifariş № 27. Qiyməti Müqavilə yolu ilə.

"Sabah" nəşriyyatı 370001, Bakı-1,
İstaqlaliyyət küçəsi, 10.
"Qızıl Şərq" icarə mətbəəsi, 370000, Bakı,
Həzi Aslanov küçəsi-80.

RUSİYADA SİYASİ VƏZİYYƏT

BİR MÜQƏDDİMƏ

Son zamanlarda Rusiya vəziyyəti təkrar diqqətləri cəlb etməyə başladı. Avropa və Amerika qəzetlərini həftələrlə işğal edən fövqəladə hadisə və vaqeələrdən bəhs edən qismində bu şayiələr olduqca mübaliğəlidir. Fəqət Rusiyanın bu günkü hakimi olan kommunist firqəsi daxilində cərəyan edən mücadilə və zümrə çakişmələrinə aid hadisələr üzərində durmaya layiq dərəcədə ciddi və şayani-diqqətdir. Belə ki, aşağıda rəsmi vəsitələr üzərinə təhlil edəcəyimiz bu mühüm hadisənin sovet diktatorluğu tarixində çox mühüm bir dönüm nöqtəsi təşkil etdiyində Rusiya əhvalına vaqif tədqiqatçılar əksəriyyətlə yekdildirlər.

Kommunist firqəsini başlıca olaraq iki düşmən fraksiona bölən və əski firqə əməkdarlarını ,bir-birinə qarşı qoyan, bir tərəfdən gizli müxalifət tərtibatını, digər tərəfdən də şiddətli nizam-intizam tətbiqatını zərurət etdirən bu hadisə Rusiyanın məruz qaldığı iqtisadi, siyasi və beynəlmiləl müşkilat və böhranlarla şərtlidir.

Əlimizdə mövcud məlumat və sənədlər üzərinə təsəvvür edə bildiyimiz bu ağır vəziyyət içərisində məfkurəvi anlaşmadan uzaqlaşan və həyata dəvət etdiyi müxalif ruhlara qarşı mübarizədə zəif və aciz qalan bolşevik hakimiyyətinin artıq sonunu təşkil edən bir dövri-ibtidasında olduğuna hökm edirsək yanılmarıq.

İQTİSADİ BÖHRAN

Kommunist firqəsini qaçılmaz sonuna yaxınlaşdıran bu dağılma və tənəzzül dövrünü haqqı ilə qiymətləndirə bilmək üçün siyasi hər cür hadisələrin zühur və inkişafında çox təsirli bir rol oynayan ünsürlərdən bəzilərini gözdən keçirmək lazımlıdır. Bu ünsürlər arasından birincisi, şübhəsiz Rusiyanın düşdüyü iqtisadi vəziyyətdir.

"Hərbi kommunizm"[1] təxribatına nisbətlə bir yaxşılaşma dövrünü təşkil edən "Yeni iqtisadi siyasət"[2] əməllərini tətbiq etməklə kommunist idarəsi, özünə müxalif olan ictimai zümrələri qismən həyata dəvət etməklə bərabər, əqlincə bu müxalif zümrələri öz hakimiyyətində tutacaq hakim mövqeləri bizzat əlində saxlamışdı ki, bu da başlıca böyük sənaye ilə zəruri ticarətin dövlət inhisarında olmasından ibarət idi.

Beş ildən bəri qurulan icraat bolşevik hökumətinin "yeni iqtisadi siyasət"dən gözlədiyi nəticəni verməmişdir. Diktatorluq bu qədər qorxduğu iqtisadi böhran ilə mali iflasın önünə keçməmiş, həyatı bir az daha vəz etməyə müvəffəq olmaqla bərabər, sovet hökuməti məzməi xəstəliyinin təhlükəli arizəsini təşkil edən iqtisadi böhranla təkrar qarşı-qarşıya gəlmişdir.

İndiki Rusiyada ölkə sənayesi üç qismə bölünmüşdür: dövlət sənayesi, kooperativ sənayesi və xüsusi əllərdə olan sənaye. Dövlətin bizzat özü tərəfindən idarə olunan böyük sənaye istehsalatı ilə digər iki növ sənaye istehsalatı arasındakı münasibəti göstərən rəqəmlər tədqiq olunacaq olursa, sovet hökumətinin "hakimi-zirvə"-deyə qiymətləndirdiyi böyük sənayenin özünə çox da əmin bir istinadgah olmadığı görülür.

Sabiq maliyyə komissarı Sokolnikovun bir raportundan anlaşıldığına görə məcmui 6,7 milyard manat təşkil edən sənaye məmulatından 1,3 milyardı, təqribən yüzdə 14-ü kiçik sənaye hissəsinə aiddir. Bundan dövlət idarəsində olan kiçik sənaye müəssisələrinin payına 132,9 milyon (yəni yüzdə 8), kooperativ idarəsində olan müəssisələrin payına 240 milyon (yəni yüzdə 8), xüsusi əllərdə olan müəssisələrin payı da 2 635,9 milyon (yəni yüzdə 87) manat vəsait ayrılmışdır.

Göründüyü kimi, əksəriyyətlə əhalinin möhtac olduğu zəruri tələbat malları istehsal edən kiçik sənaye məmulatı sahəsində hökumət xüsusi təşəbbüskarlarla rəqabətdən acizdir və bu acizlik getdikcə artır. Çünki böyük sənayeyə aid əskidən mövcud alətlər ya köhnəlmiş və yaxud xarab edilmiş, bundan sonrakı inkişafı üçün yeni maşın və alətlərə olan ehtiyacın təminilə lazım olan sərmayə də bolşevik xəzinəsində yoxdur. Hər hankı bir sənayenin dirçəlişi və inkişafı üçün zəruri olan kapital yığımından bolşevik hökuməti məhrumdur. Məzkur Sokolnikovun ifadəsinə görə kəndlərdə olan kapital 250 milyon altun manat miqdarında ikən bu yığım sovet hökumətinin istifadə edə biləcəyi bir şəkildə deyildir. Kəndlilər pullarını əmniyyət sandıqlarına və banklara qoymurlar. 1913-cü ildə əmniyyət sandıqlarında 500 milyon manatlıq kəndli yatırdı (tövdiatı) vardı. Halbuki indi Sovetlər İttifaqındakı əmniyyət sandıqlarına verilən tövdiat 50 milyon manatdan artıq deyildir. Və bu miqdar daxilində kəndli tövdiatı qətiyyən yoxdur.

Bu şərait daxilində iqtisadi sisteminin bünövrəsini təşkil edən böyük sənayenin dirçəlişi və inkişafı üçün lazım gələn sərmayəni sovet hökuməti əcnəbi məmləkətlərdə təşkil edəcəyi istiqrazla alacağı kredit vasitəsilə təmin edə bilərdi. Halbuki ümdələrindən fədakarlıq etmək surətilə olsa da o, bu pulu bu günə qədər ala bilməmiş, bundan sonra alacağına da ümid yoxdur. Böyük sənaye yalnız sərmayəsizlik üzündən deyil, idarəsizlik üzündən də dərin bir böhran keçirməkdədir. Məmulat hökumətə çox baha başa gəlir. Daxili bazarın ehtiyacını ödəyəcək miqdardan çox az və bahalı olduğundan bu məmulat təbii ki, kənd istehsalatının qiyməti üzərində də əks təsir göstərir. Əcnəbi məmləkətlərə sövq üçün toplanılan ərzaq qiyməti cahan siyasətində rəqabət edə bilməyəcək bir şəkildə yüksəlir. Məmulat ilə məhsulat qiymətləri arasında tərs mütənasib bir müvazinətsizlik hasilə gəlir. Nəticədə "Pravda" qəzetəsinin aşağıda təsvir etdiyi bir mənzərə qarşısında qalırıq; "...il yarımdan bəri zaman-zaman şiddət peyda edən əmtəə qıtlığı, məmulat ilə məhsulat qiymətlərinin bariz bir surətdə bir-birindən uzaqlaşması; kiçik satış qiymətləri ilə topdansatış qiymətlərinin biri-digəri ilə mütənasib olmaması, maaşın çoxalma meyli göstərdiyi halda, əmək

məhsuldarlığının getdikcə aşağı düşməsi, vəsait və sərmayə yox ikən idxal etmək ehtiyacının gündən-günə artması - budur nəzər-diqqəti əhəmiyyətlə cəlb edən məsələlər silsiləsi!...”

Məmulat ilə məhsulatın əmtəə təşkil edən qismi arasındakı tənasübsüzlük “Pravda”ya görə, pul dövriyyəsi üçün dəxi böyük bir təhlükə təşkil etməkdədir. Kəndli məhsulunun satışından hasil etdiyi pul müqabilində möhtac olduğu məmulatı tapmayınca, bazar pul ilə dolur və çervon manatın alım qüvvəti üzərində şiddətli bir təzyiq icra edilir”[1]

Özlərini bu müşkül vəziyyətdən qurtarmaq üçün bolşevik iqtisadçıları bir tərəfdən müsadirə siyasətinə keçir, “artıq” xərcləri azaldır, fəhlə miqdarını məhdudlaşdırır, rüşvətxorluq və sui-istemallar ilə ciddi surətdə, öz təbirləri ilə, “vəhşicəsinə” mübarizəyə girişirlər. Digər tərəfdən də xaricdən əmtəə gətirilməsinin idxalını qadağan edir və məhdudlaşdırırlar. Buna o dərəcəyə qədər lüzum hiss edirlər ki, siyasətən məmaşat etmək zərurətində olduqları Şərq ölkələrinə qarşı belə qatı tədbirlər almaqdan və İran ilə Türkiyə bazarlarını “vəhşicə” zərərə salmaqdan da çəkinməyirlər. Belə ki, bolşevik təmayülatı ilə tanınan bir Tehran qəzetəsi “Özünə Şərq millətlərinin hamisi və xilaskarı deyə süs verən” sovet hökumətini, bu siyasətindən dolayı “İngilis dövlətindən daha bədtər bir müstəmləkəçi” şəklində görür və yenə bu üzdən Türkiyə-Sovetlər İttifaqı dostluğuna çox qiymət verən “Cümyhuriyyət” qəzetəsi “Türkiyə tüccarına qarşı göstərilən iqtisadi sovet zülmündən” şiddətli bir lisanla bəhs etmək zərurətində qalır. (“Cümhuriyyət” № 816).

Axırən “Sovetlər İttifaqı Ali İqtisadi Şurası”nın rəisi Derjinski “Məsləklər birliyi konqresi”ndə “sənaye inşaatı ilə iqtisadi çətinliklər” mövzusunda bir nitq irad eyləmişdi. Moskvada nəşr olunan “Raboçaya qazeta”nın rəvayətinə görə Derjinski bu nitqində sənayenin düçar olduğu maliyyəsizlik fəlakətindən bəhs eyləmiş, hökumətin “müvəqqəti olaraq” bəzi fabrikaları qapamaq və bir çox fəhləni vəzifədən xaric etmək zərurətində qaldığını söyləmişdir. Eyni nitqin “Pravda” qəzetəsində dərc edilmiş təfsilatından anlaşıldığına görə sovet sənayesi “inkişafının ən yüksək imkanına gəlmiş olduğu halda” məmləkətdəki ehtiyacı aradan qaldıra bilmir, əmtəə böhranının qarşısını almır. Çünki kəndlini son illərdə artan alım qüvvətinə müqabil, əksər ilə köhnəlmiş maşınlarda işləmək

[1] 202 nömrəli “Ekonomiçeskaya jizn” qəzetəsində dərs edilmiş rəqəmlərə nəzərən V. Kruman imzalı məqalədə 1926-çı ildəki hökumət tərəfindən təyin olunan ərzaq qiyməti ilə sənaye əmtəənin bazardakı qiymətləri müqayisə edilərsə ukraynalı bir kəndlinin 1 pud çovdar müqabilində - 23, 1 pud buğda muqabilində - 31, bir pud arpa müqabilində 16 qəpik aldığı aşkar olur. Bu rəqəmlərin müxtəlif vilayətlərə görə alacağı şəkli isə aşağıdakı kimi təsbit edə bilərik: Şimali Qafqaziyada çovdarın pudu 31 qəpik, Volqaboyunda buğdanın pudu - 40, çovdarın pudu -24 qəpikdir. Ümumiyyətlə söyləmək lazımdır ki, kəndlilərin hal-hazırda məhsullarına müqabil aldıqları qiymətin alım qüvvəti müharibədən əvvəlki qüvvətin 1/3-ni təşkil edir.

məcburiyyətində qalan sənaye, xüsusilə geniş əhali ehtiyacını rəf edən yüngül sənaye fabrikaları arzu olunan miqdarda məmulat yetişdirə bilmirlər. Maşınlar yalnız maddən deyil, mənən də köhnəlmişdir. Yəni yalnız material etibarilə deyil, sistem etibarilə də yaramaz bir hala gəlmişdir. Bütün bunları aradan qaldırmaq üçün xaricdən alətlər və yeni maşınlar gətirmək vacib ikən, hökumət inşaat proqramını qısaltmaq məcburiyyətində qalmışdır. Bu qənaət sənaye məsarifində 450 milyon manata çatmışdır. Bu məbləğin yarıdan çoxu xammal fəslinə aid olduğundan, xüsusilə parça fabrikaları ilə kağız və sairə emal edən müəssisələrin qapanması lazım gəlmiş, yəni xalqın fəaliyyətinə ən çox möhtac olduğu yüngül sənaye qismi tətilə uğramışdır.

Çətinliklər yalnız sənaye sahəsi ilə məhdudlaşıb qalmamışdır. Derjinskinin bəyanatına nəzərən "Vneştorq" müəssisəsi də vəzifəsini yerinə yetirə bilməmişdir. Hökumət bu xüsusda radikal tədbirlər görmək zərurətində qalmışdır. Bir kərə "Vneştorq" əcnəbi məmləkətlərdən satın aldığı material ilə əmtəə və sairədə aldanmışdır. Alınan şeylər cins etibarilə çıxmış, qiymət etibarilə də baha başa gəlmişdir. Daxildəki əmtəə qıtlığı da çervon manatın alım qüvvətini xaricə nisbətən əksiltdiyindən ixracat zərərli, idxalat karlı bir hala gəlmiş, buna görə zatən maddi çətinliklər içində olan məmləkəti daha çox muşkilat və iflasdan qorumaq üçün Derjinski müvəqqəti olaraq idxalatın məhdudlaşdırılmasına doğru gedilməsi zərurətini izah və şərh eyləmişdir*.

Derjinski irəlidə göstərdiyimiz nitqində digər bir hadisəni də izah eyləmişdir: "Əmək məhsuldarlığı ilə zəhmət haqqı arasında həddindən artıq bir fərq var"mış. Fəhlə maaşı artırıldığı halda, fəhlə əməyinin səmərəsi azalırmış. Bir il əsnasında maaş yüzdə 30 nisbətində artmış ikən əməyin məhsuldarlığı ancaq yüzdə 23 nisbətində artmışdır. Derjinski fəhlənin "boşuna vaxt keçirməsinə qarşı mübarizə" etmək lüzumunu irəli sürür, halbuki bu səmərəsizlik fəhlədən çox maşınların "həm maddətən, həm də mənən köhnəlməsindən" irəli gəlir.

Bu məcranın dövlət büdcəsi üzərindəki təsiri haqqında bir fikir vermək üçün sovetlər səfiri Rakovskinin Parisdə istədikləri istiqrazı təmin edə bilmək qayğısilə həqiqəti gizlətməmək ehtiyacından doğan bir sayaqla söylədiyi nitqindən bir-iki cümləni itibas edəlim: Rakovskinin bu nitqinə nəzərən, məmləkət faciəli və pərişan bir haldadır. Məsələn, Sibiryadakı (Yalnız Sibiryadamı?) məktəb çocuqlarının üçdə ikisi məktəbsizdir. Xalq səhiyyəsinə sərf olunak təxsisatın miqdarı isə gülüncdür. Kənd dispanserləri adambaşına ildə səkkiz qəpik dərman

---

* Sovetlər İttifaqı Ticarət komissarlığının verdiyi məlumata nəzərən Avropa hüdudunda on ay əsnasında məcmu 1.046 milyon manat miqdarında bir mübadilə yapılmışdır ki, bundan 493 milyonu ixracat, 571 milyonu da idxalatdan ibarətdir. On ay əsnasındakı açıq 78 milyon manata çatmaqdadır.
Asiya hüdudlarındakı ticarət mübadiləsinin miqdarı isə 9 ay əsnasında 116,7 milyon manatı bulmuş ki, bundan 53,6 milyonunun ixracata, 63,1 milyonunun da idxalata aid olduğunu nəzərə alırsaq, açığın 0,5 milyon manatdan ibarət olduqu görülür.

pulu verirlərmiş. Bu nitqin ən sanlı yerini aşağıdakı möcüz kəlmələr təşkil edir. “Xalqdakı sərvətin dəyəri 56 milyard manatdan 36 milyarda enmişdir. Bu cümlədən kənd iqtisadiyyatı yüzdə 68 nisbətində qaib eyləmişdir. Müxtəlif komissarlıqlara istədikləri təxsisatdan maliyyə komissarlığı 1 100 000 000 manatı rədd etmək məcburiyyətində qalmışdır”.

İCTİMAİ VƏ SİYASİ MÜVAZİNƏT

Məlum olduğu üzrə, kommunist diktatorluğu fəhlənin kəndli üzərinə hakimiyyət əsası ilə qaimdir. “Hərbi kommunizm” dövründə bu hakimiyyət tam mənası ilə tətbiq olunurdu. Kommunizm siyasətən hakim və daxili müharibələrdə müzəffəriyyyət qazanınca kəndlinin iqtisadi müqavimətinə məruz qaldı. Kəndli əkdiyini əvəzlə hökumətə vermək nizamına qarşı üsyan edincə Lenin “Yeni iqtisadi siyasət” politikasına keçməyi zəruri gördü. Çünki “bir sinfi aldatmaq mümkün deyildi”. “Leninizmin” yeni təlimatına görə “yeni siyasətin” təməlini “kəndli ilə fəhlənin ittifaqı” təşkil edirdi. Bu ittifaqın iqtisadi mənası isə kəndli məhsulatına qarşı şəhər məmulatı yetişdirməkdən ibarətdir. Halbuki, yuxarıda izah edildiyi vəchlə sovet sənayesi inkişaf edən kəndli iqtisadiyyatından doğan bu ehtiyacı ödəməkdən aciz idi. Hökumət çox mühüm bir dilemma qarşısında qalmışdı. Məmləkəti düşdüyü böhrandan qurtarmaq uçün ya kəndli məhsulatını əsas qəbul edərək böyük sənaye ilə əcnəbi ticarət inhisarından vaz keçəcək, yaxud sosialist iqtisadiyyatının bu mühüm əsaslarını mühafizə ilə bərabər sənayeni inkişaf etdirmək üçün kəndli uzərinə yüklənəcək və möhtac olduğu bol sərvəti onu soymaqla təmin edəcəkdir.

Hərbi kommunizmin ləğvindən sonra keçən beş il əsnasında böyük ziqzaqlarla gah irəli, gah geri gedən kommunist siyasəti iştə bu iki qütb arasında sallanıb durmuşdur.

Kommunizmin mücərrəd məfhumlarına sədaqətdən ayrılmayan romantik zümrələr “yeni iqtisadi siyasət” əmdləri ilə çox məşğul olmanı məfkurəçiliklərinə sığışdırmayaraq mərkəzdəki mötədil qüvvətlər üzərinə təzyiq icra eyləmiş, zaman-zaman yeni burjuaziya ilə kəndli iqtisadiyyatı üzərində hərbi kommunizm dövrünü andıran səbr, şiddət və müsadirə tətbiqini təmin eyləmişlərdir.

Digər tərəfdən kəndli dəryası içində kommunizm nizamı qurmanı zatən xam bir xəyal kimi təsəvvür edən zümrə bütün səyini - “yeni siyasət”i dərinləşdirməyə sərf eyləmiş, nəticədə “kəndliyə doğru” düsturunu “zəngin olunuz!” - şüarı ilə təkmil eyləmişdir (Buxarinin məşhur “Sürüclisani”).

Bu iki qütb arasında müvazinət təmin etmək manevrası ilə kommunist diktatorluğunu sövq edən “realist” zümrə isə gah sola, gah sağa yaltaqlıq etmək surətilə işləri idarə etmiş, hər necə olsa da bolşevik hakimiyyətinin bir az daha davamını təminə etibarsız olacaq tədbirlər qəbulunu başdansovdu etməmişdir.

İllər keçdikcə Rusiya ictimai bünövrəsinin əhəmiyyətli qismini təşkil edən kəndli ünsürü təsirini daha ziyadə göstərmiş, hökuməti öz mətləbləri qarşısında o və ya bu şəkil ilə boyun əyməyə məcbur eyləmiş, getdikcə aşkar söylədiyi fəaliyyəti ilə iqtisadi və siyasi bir çox köməklikləri hasilə gətirə bilmişdir. Əksəriyyətlə iqtisadi, qismən də siyasi (seçkilərdə bəzi güzəştlər) olan bu yardımlar sayəsində fəaliyyəti gözə çarpacaq qədər artan kəndli, üzərindəki "fəhlə hakimiyyəti" çəkə bilməyəcək hala gəlmiş, müxalif bir vəziyyətə keçdiyini ya seçki əsnasında göstərdiyi müstəqillik və ya da müxtəlif səmiyyətlərdə irəli sürdüyü tələblərlə isbat eyləmişdir. Keçən il əsnasında baş verən seçkilərdə kəndlilər öz namizədlərini keçirdikləri kimi, kommunist firqəsi listlərini də çox kərə rədd eyləmiş, əskidən bəri məşhur olan kənd sovetləri sədrlərini bir çox yerdə qaralamışlardır.

Siyasi mahiyyətə malik olan bu hadisənin ifadə etdiyi məna aşkardır:

"Hərbi kommunizm" zamanında da zümrə ixtilaflarına tamamilə biganə qalmayan kommunist firqəsində daxili hərb bitdikdən və yeni iqtisadi siyasətə keçdikdən sonra bu ixtilaflar xüsusilə şiddətlənmişdir. Mənəvi nüfuzu ilə firgə daxilindəki vəhdəti təmin edən Lenindən sonra ildən-ilə şiddət kəsb edən firqə içərisindəki zümrə mücadilələri bu dəfə çox qəti və ciddi bir radəyə gəlmişdir. Belə ki, firqə maşınını əlində saxlayan zümrə tərəfindən Trotskidən sonra bu dəfə də başda Zinovyev olduğu halda Kamenev, Laşeviç və Ossovski kimi liderlərin məsul firqə və sovet mövqelərindən atılması fövqəladə hadisələrdən sayıla bilməz. Bu xüsusdakı hadisələri rəsmi bolşevik mənbələrinə nəzərən təsbit edəlim. "Pravda" (25 iyun 1926) qəzetəsinin təsvir etdiyi mənzərə belədir: "14-cü konqrenin qəti surətdə qadağan etməsinə baxmayaraq, bolşevik firqəsindəki müxalifət, fişqə vəhdəti əleyhindəki icraatından asudə olmamış, leninizmin bolşevik firqəsi daxilində fraksionlar təşkili haqqındakı fikirlərini nəzəri-e'tibarə almayan müxaliflər fəaliyyətlərini yalnız mərkəzə inhisar etdirməklə qalmamış, vilayətlərə qədər yaymışlardır. Öz fikirdaşlarını zorakı və hərəkətlərini mütəşəkkil bir hala qoymaq üçün bir mərkəz yaratmış, vilayətlərlə münasibət yaratmaq niyyəti ilə vəkillər təyin etmiş, şifrə, parol və sairə hazırlamışlar. İş o radəyə gəlmiş ki, müxaliflər Moskva qərbində olan bir ormanda böyük bir yığıncaq toplamış, gizli surətdə toplanan bu yığıncaqda komitəçiliyin bütün təfərrüat və ənənələrini tətbiq eyləmişlərdir. Rəsmi təbliğin dediyinə görə "kommunist firqəsinin həyatında ilk dəfə olaraq" Üçüncü internasional üzvlərindən birisi Belenkin bu yığıncaqda sədrlik eyləmiş və yenə "ilk dəfə olaraq" hərbi şura komandanlığından və ümumi mərkəz namizədlərindən bir şəxs Laşeviç burada məruzə etmişdir. Bu yığıncaqda ümumi partiya mərkəziyyətinə qarşı qəti bir hərəkət fikri ilə mütəşəkkil bir surətdə müxalifətə keçmək qərarı almışdır".

Bütün bu müxalifətlərin şəxsən Zinovyev tərəfindən idarə edildiyi isbat olunmuşdur. Yaradılan müxalifət icraatının izləri hər tərəfdən Zinovyevə gəlirmiş. O yalnız daxili müxalifəti deyil, Üçünsü internasionala daxil əcnəbi kommunist

firqələrindəki sol ünsürləri də firqədə hakim və mərkəz mövqeyində olan stalinçilərə qarşı sövq etməkdən bir an qəflət etməyirmiş.

Bu surətdə qəti və ciddi bir müxalifətə keçən zinovyevçilər keçən il əleyhində olduqları Trotski və qrupu ilə dəxi birgə hərəkət etməklə ittiham olunurlar. Stalinin 14-cü konqresdə söylədiyinə görə vaxtilə Trotskinin edamını tələb edən Zinovyev bu dəfə onun özü ilə barışmış, onunla bərabər mərkəz heyətinə qarşı mövqe tutmuşdur.

Bunu da söyləməliyik ki, kommunist firqəsindəki müxalifət eyni cinsdən deyildir. Bunlar bir tərəfdən Zinovyev tərəfindən idarə olunan sollar, digər tərəfdən də Sokolnikov və Medvedyev kimi sağlar arasında müxtəlif fərqlərlə ayrılan çoxlu zümrələrdən ibarətdir.

Bu müxaliflərə görə indiki idarə Rusiyanı sosializmə deyil, kapitalizmə aparır. Fəqət bu nitqdən sonra sağdakı tənqidçilərlə soldakı müxaliflər ayrılırlar. Sağdan "Qurduğunuz çox yaxşı, yalnız hərəkətinizdə məntiqli olun və Lenin kimi Rusiyanın bütün dünyada təkbaşına bir kommunist sənəti yaradamayacağını açıq etiraf edin" - deyirlər və bundan çox qəti və müəyyən nəticələr çıxarırlar. Belə ki, müxaliflərin bu yoldan gedən qismi, başda Medvedyev ilə Şlyapnikov olduğu halda sovetlərin tətbiq etdiyi dövlət sənayesi yerinə əcnəbi sərmayələrə imtiyaz ətasını, Üçüncü internasionalın ləğvini, sovetlər daxilində digər sosialist və fəhlə partiyalarına siyasi fəaliyyət üçün sərbəstlik verilməsini irəli sürürlər. Medvedyev Bakıdakı tərəfdarlarına yazdığı bir məktubda bu əsasları çox açıq bir surətdə izah eyləmişdir. (Bu məktub "Pravda"da tənqid edilmişdir.) Bu məktuba nəzərən Üçünsü internasional "rus altunu ilə hərəkətə gətirilən bir (qrup kiçik burjua boşboğazçılarından mütəşəkkil bir cəmiyyətdir ki, özünə dünya fəhləsinin ən radikal bir təmsilçisi tövrin verərək fəhlə hərəkatını pozmaqla məşğuldur". Medvedyevlərcə Avropadakı fəhlə birliklərini pozmaq və Rusiyanı dünya fəhlə hərəkatı ilə pozuşdurmaq, inqilabın da, Rusiyanın da əleyhində bir işdir. Bunlarca Makdonald çərəyanı ilə belə vuruşmaq deyil, anlaşmaq lazımdır.

Sağdakı tənqidçilər bu günkü firqə idarəsini "demokratiyaya" doğru ləng və tərəddüdlü seyr və hərəkətdə ittiham etdikləri bir zamanda, başlarında Zinovyev ilə Üçünsü internasional "boşboğazlar"ı olan zümrə ümumi mərkəzi, Rusiyanı həqiqi "leninizm" əsaslarından uzaqlaşdırdığı üçün töhmətləndirir. Zinonyev "Etdiyiniz cinayətdir, geriyə dönməli, Leninə qayıtmalısınız", - deyir. Zinovyevçilərsə, bütün dünya burjua əsa-sı üzərində qaldıqı halda, Rusiya bir sosialist ölkəsi olaraq istiqbalından əmin ola bilməz. Bunun üçün sovetlər İttifaqının səyi dünya inqilabına sərf olunmalı, kəndli ilə xırda burjua siniflərinə verilən güzəştlər də ifrata varmamalıdır.

Bu kiçicik təhlildən görünür ki, Kommunist firqəsi bir tərəfdən həqiqi rus mənafeini güdən sağlar, digər tərəfdən də beynəlmiləl inqilab ideallarından əl götürməyən sollar arasındakı çəkişmələrə səhnə olmuşdur. Medvedyev ilə Zinovyev qütbləri arasında müxtəlif şəkil və xüsusiyyətlər daşıyan qruplar çoxdur.

Bunlar arasında hakim bir vəziyyəti tutan qrup stalin zümrəsidir. Bu zümrə mahiyyət həddində zinozyevçilər kimi məmləkətdəki sağlaşma təmayülatından doğan təhlükəni inkar etməməklə bərabər, zinovyevçilərin çarə olaraq göstərdikləri yola girməyi daha çox təhlükəli hesab edirlər, Onlarca, yenidən təhkimləşdirmə və təkcə fəhləyə istinadla kəndli və xırda burjua mənafelərinə göz yumulmasına gedilərsə, Leninin ən böyük vəsiyyətlərindən olan fəhlə-kəndli ittifaqı pozular, sovet sisteminin bel sümüyü qırılar. Bu siyasət onlarsa yalnız rus kəndlisindəki fəaliyyəti daha artıq şiddətləndirməklə qalmaz, eyni zamanda milli cümhuriyyətlərdəki "yenilikçilik", "Alaş orduçuluq", "petluraçılıq" və "müsavatçılıq" kimi qeyri rus milliyyətçilərini də qüvvətləndirə bilər[1]. Bunun üçün sovetlər seçkilərində fəaliyyət və həyat mövqeləri inkar edilməyən yeni ictimai ünsürlərlə mübarizə etmək üçün cəbhədən hücum siyasəti çox zərərli imiş.

Sağdakı təntidçilərin də, soldakı müxaliflərin də öz qənaətlərini qüvvədən felə gətirmək üçün təmin etmək istədikləri silah, firqə içərisində zümrə və fraksion hürriyyətini təmin etməkdir. Mərkəz mövqeyindəki hakim zümrənin ən çox qorxduğu da budur. Əslində bu, "leninçiliyin" ən böyük əsaslarından birini, bəlkə də birinsisini təşkid edir. Leninsə, firqə içərisində fikir zümrələri təşkil etmək caiz deyildir. Fraksion təşəkkülü qadağandır. Bolşevik firqəsindəki bütün müxalifətlər daima bu prinsip ilə mücadilə etmiş, təşkilat maşınını əlində saxlayan enerji liderlər bu əsasa istinadla müxalifəti əzmiş, döymüşlərdir. Belə olmaqla bərabər, həyat, kommunist firqəsini daima yeni bir müxalifətlə qarşı-qarşıya qoymuş, məfkurə ilə həyat arasındakı təzad çoxaldıqca zümrələr arasındakı ixtilaf da nizamnamə çərçivəsinə sığmayacaq qədər bir şişkinlik göstərmiş, nəhayət bu şişkinlik bir gün Trotskini, o biri gün də Zinovyevi rəyasət məqamından atmaq kimi qatı tədbirlərə əl atmaq şəklində partlayış vermişdir. 14-cü firqə (konqresi) qərarına rəğmən gizli fəaliyyətdə davam edərək Zinovyevin uzaqlaşdırılması ilə nəticələnən bu müxalifət artıq məşhur bolşevik vəhdətinin boş bir lafdan ibarət olduğunu meydana qoymuşdur.

MİLLİ MÜBARİZƏ VƏ PARÇALANMA HƏRƏKATI

Fəhlə ilə kəndli ittifaqından bəhs edən sovet hökuməti düçar olduğu müşkülatda ən çox bu ittifaq yoxsulluğundan ziyan çəkdiyi kimi, bu hökumətin millətlər arasında həmrəylik vücudə gətirdiyindən bəhs edən propoqandaları da göz boyasılığından başqa bir şey deyildir.

Daxili Rusiyada firqə içərisindəki zümrə çəkişmələri kəndin şəhərə qarşı aldığı vəziyyəti əks etdirdiyi halda, mərkəzi Rusiya ilə hüduddakı vilayət və "cümhuriyyət"lər arasındakı münasibətdə də bu hal, nisbətən sənayi bir şəkildə

[1] Türküstan, Qırğızıstan, Ukrayna və Azərbaycan milliyyətçiliyinə verilən adlardır.

olan "Velikorusiya" ilə əksəriyyətlə kəndli və əkinçi halında olan qeyri-rus cümhuriyyətlər arasında milli rəqabəti gücləndirir. Çarlıq zamanında da Velikorusiya sənaye etibarilə istehsalçı, xammal etibarilə istehlakçı idi. İndi dəxi vəziyyət eynidir. Bu qədər fərqlə ki, çar Rusiyası vilayətlərin istehlak etdiyi məmulatı təmamilə emal edə bildiyi halda, indiki Rusiya bu ehtiyacı ödəməkdən çox uzaqdır. Moskva özü bu ehtiyacı mahiyyətilə ödəmək iqtidarında olmamaqla bərabər, əcnəbi ticarət inhisarını əlində saxladığından bu ehtiyacın vilayət - cümhuriyyətlər üçün xaricdən təmini məsələsi də mübahisə mövzusu ola bilməz. Nəticədə bir Qafqasiya, bir Ukrayna, bir Türkustan petrolunu, kömürünü, pambığını və sairəsini tamamilə Moskvaya verdiyi halda, möhtac olduğu maşın, parça, paltar və sairəni əldə edə bilmir. İş bu hal nəticəsində kəndlər şəhərlərə qarşı müxalifətə keçdikləri kimi, ümumi heyət ilə sənaye Moskva mərkəzinə nisbətlə kəndlər vəziyyətində olan milli cumhuriyyətlərdə, Kommunist firqələrində belə, mərkəzdən qaçan milli təmayüllər qüvvətlənir.

Sovet Rusiya mərkəzi ilə bu mərkəzə tabelik bədbəxtliyinə düşən bir məmləkət arasında cərəyan edən münasibətlərin tarixi başlı-başına bir mövzudur. Bu mövzu dünya müstəmləkə siyasətinin müxtəlif zaman və məkanlarda aşkar etdiyi istismar şəkli və üsulları ilə ditqətəlayiq müqayisələr üçün çox dəyərli materiallar verir. Fəqət məqsədimiz Rusiyada hazırda cərcyan edən hadisələri təsbit olduğundan, gündəlik hadisələr arasından bu mövzuya bağlanan ən muhümü üzərində duralım. Qızıl qalpaq altında müşahidə olunan milli hərəkətin ən diqqətəlayiq hadisəsi şübhəsiz, Ukrayna separatçılığıdır. Bu haqda dünya mətbuatına əks edən şayiələri heç də mübaliğəli hesab etmək olmaz.

Siyasi cəhətdən Velikorus istilasından qurtula bilməyən Ukraynanı mədəniyyətcə olsun Moskvanın təsirindən qurtarmaq üçün Ukrayna vətənpərəst və milliyyətçilərindən bir çoxu idarələrə girmiş, fəal bir surətdə çalışmağa başlamış və az zamanda Ukrayna idarələrini milliləşdirmək xüsusunda çox böyük nəticələr əldə etmişlərdir. 1923-cü ildə dövlət maşını (başdan-ayağa qədər, çox cüzi bir istisna ilə rusca olaraq işləyirdi. 1925-si ildə dövlət işləri yüzdə 20 nisbətində ukraynalaşmış idi. İndi isə yüzdə 65 nisbətində milliləşmişdir. Kəndlərdə isə milliləşmə tamamilə icra edilmişdir.

İki il əvvəl ukraynalı firqə katiblərinin ədədi yüzdə 25 nisbətində idi. İndi isə 40 ilə 49 nisbətindədir. Ümumi mərkəz siyasi bürosunun 9 üzvündən 7-si ukraynalıdır. Ukrayna İcra heyəti üzvləri arasında 11-i ukraynalıdır. Üzvlərin cəmi 18-dir. 22 Xalq İcra Komitəsi sədrlərindən 25-i ukraynalıdır. Mərkəzi müəssisələrdə yüzdə 55 ilə 66 nisbəti təşkil edən ukraynalıların ikinci dərəcəli təşkilatlardakı miqdarı yüzdə 65 nisbətinə çatmaqdadır.

Dövlət idarəsində bu şəkildə olan milliləşmə digər xüsusatda da çox mühüm müvəffəqiyyətlərə nail olmuşdur. İlk məktəblər yüzdə 80 nisbətində milliləşmişdir. Artıq qalan 20 nisbəti isə ukraynalı olmayan azlıqda qalanlar təşkil edirlər. İkinci dərəcəli məktəblər yüzdə 60 nisbətində milliləşmişdir. Xarkov

universitetindəki Ukrayna tələbəsinin nisbəti 23-dən 46-ya çatmışdır, İki il əvvəl Ukrayna dilində çıxan qəzetlərin miqdarı ümum mətbuata nisbətlə yüzdə 37 ikən, indi yüzdə 61-i təşkil edir. İl yarım əvvələ qədər ukrayna dilində dərslik kitablar yox kimi idi. İndi bunların miqdarı yüz mini keçmişdir. Ukraynada nəşr olunan kitabların yüzdə 80-i ukraynacadır. Ukraynada ruslar bəzi yerlərdə öz övladlarını oxutduracaq rus məktəbləri tapa bilmirlərmiş.

14 avqust tarixli nüsxəsində "İzvestiya" qəzetəsi Ukrayna ayırıcılığından aşkar surətdə bəhs etməkdədir. Qəzetə Ukrayna sovet Cümhuriyyətinin paytaxtını təşkil edən Xarkovun çox zamandan bəri Moskva ilə yaxşı münasibətdə olmadığını etiraf edir. Ukraynalılar öz məmləkətlərində russa danışanlarla bir növ barışmırlar və ukraynaca bilməyən məmurları işdən qovurlar. "İzvestiya"nın yazdığına görə bu işdən qovulanların əksəri Moskvadan göndərilmiş məmurlardan ibarətdir. Qəzetənin yazdığına görə, yaxında Moskvadan Xarkova Ukrayna separatçılığına son qoymaq səlahiyyətilə hazırlanmış bir komissar göndəriləcəkmiş.

15 avqust tarixi ilə "Havas" agentliyinin nəşr elədiyi məlumata görə, Kommunist firqəsi daxilindəki çəkişmələrin üzə çıxması ilə Ukrayna Kommunist firqəsindəki separatçılıq daha da şiddətlənmişdir. Üzvlərinin əksəriyyəti şəxsi əlaqələrlə Moskvaya bağlı olan Ukrayna Kommunist Firqəsi Mərkəzi heyəti gündən-günə qüvvətlənən separatçı cərəyanlarla mübarizə etməkdən aciz bir hala gəlmişdir. Separatçılar Ukraynanın istiqlalını, Moskvaya faktik olaraq bağlanmamağı və bunlardan ən ifratları isə sovetlər İttifaqından çıxmağı tələb edirlər.

Səlahiyyətli bolşevik xadimləri bu hərəkata əcnəbi dövlətlər tərəfindən rəvac verildiyi qənaətini izhar etməklə şiddətli tədbirlərə əl atmaq lüzumunu irəli sürürlər.

Ukraynadakı vəziyyəti hekayə edən bu hal az-çox qeyri-rus cümhuriyyətlərin hamısında özünü göstərir. Türk elləri ilə Qafqasiya cümhuriyyətlərində dəxi bu hərəkətin bariz misallarını tapmaq olar.

1923-cü ildəki Azərbaycan şərab spirtini Rusiya buğda spirti ilə rəqabətdən salmaq məqsədi ilə Qafqasiya daxilində köməksiz bir şərait altına salan Moskva qərarnaməsini tənqid edən "Azərbaycan ticarət və sənaye müdiriyyəti" Zaqafqaziya komissarlar şurasına göndərdiyi şikayətnaməsində "bu kimi siyasətlərin oxşarları ancaq kapitalist dövlətlərin yenicə istila etdikləri müstəmləkələrində arana bilər. Fəqət bu siyasət kapitalist məmləkətlərə yaraşsa da, müttəfiq sosialist cümhuriyyət federasionu arasında qəbul edilməməlidir..." deyirdi.

Türküstanlı kommunistlərdən Rıskulovun "Müstəmləkəçi yoldaşlara" qarşı mübarizəsi məşhurdur. Onun 1920-ci ildə Bakıda açılan Şərq millətləri qurultayındakı tənqidləri bolşevik rəislərini az əsəbiləşdirməmişdir.

1924-cü ildəki sultan Əliyev hadisəsi şimallı türk kommunistləri arasındakı çox mühüm bir separatçılıq hərəkatını isbat edirdi. O zaman Türküstan

basmaçılarıyla, Azərbaycan millətçiləri ilə, hətta Türkiyə və İran zümrələri ilə təmasa girən və bütün bu millətlərdəki siyasi qüvvətlərlə gizli münasibət təsis edən Sultan Əliyev yalnız əski xidmətlərinə hörmətən edam edilmədi. Ancaq özünün firqədən ixracı ilə kifayətlənildi.

Gürcüstandakı "Mötəzilə"nin Moskva ilə mücadilələri də məşhurdur. Çakayanın Moskvaya göndərdiyi protesto raportu vaxtilə ifşa edilmişdi. Azərbaycanda dəxi "Budaqovçuluq" adı ilə məşhur bir cərəyan zühur eyləmişdi ki, buna birləşən partizanlar kommunist olduqları halda, firqənin milli proqrama aid ümdə və qərarlarının səmimiyyətlə tətbiqini istəyir və bu xüsusda israr edirdilər.

Mərkəziyyətçi kommunistlər öz aralarından zühur edən bu kimi "mötəzilə"yə qarşı amansız davranır, "milliyyət xəstəliyinə" tutulan bu "arxadaşları" dərhal ya Moskvaya cəlb edir və yaxud Sibiryanın uzaq bir guşəsinə göndərərək onlara eskimoslar arasında təbliğatçı vəzisfəsi tapşırırlar.

Fəqət bütün bu tədbirlərə rəğmən milliyyət davası hər cür maniə və müşkilata baxmayaraq, özünə sadiq mücahidlər toplayır və çox böyüməklə sərf etmək surətilə olsa da, tərəqqi və inkişaf edir.

Ümumi məktəblərlə dövlət idarələrinin milliləşməsi xüsusunda mütəmadi surətdə baş verən mücadiləni təsbit etməklə bərabər milli ədəbiyyat və milli tarix əsərlərini nəşr xüsusunda göstərilən təşəbbüslərin çox tərifəlayiq bir səy olduğunu da burada qeyd edə bilərik. Bu təşəbbüslərin nə kimi bir məqsədlə icra edildiyinə bir misal olmaq üzrə Azərbaycan ədəbiyyat cəmiyyətinin böyük şairimiz Füzulinin 400 illiyini bayram etmək məqsədilə nəşr eylədiyi risaləyə yazdığı müqəddiməni buraya nəql edirik. Risalənin müqəddiməsində deyilir ki: "Azərbaycan ədəbiyyat cəmiyyətinin ən başlısa işlərindən biri də türk ədəbiyyatının qiymətli abidələrini tapıb yaşatmaq, onları meydana gətirən dahiləri unutqanlıq pərdələri içindən çıxararaq xalqa və xüsusilə türklərdə kültür və mədəniyyət oladığı iddiasını gizli-gizli məqsədlərlə ortaya ataraq öz riyakar tarixlərinə şərəf qeyd etmək istəyən Qərb sənət simsarlarına göstərərək bu kirli böhtanı üzərimizdən atmağa çalışmaqdır. Azərbaycan ədəbiyyat cəmiyyəti qiymətli şairi Füzulinin 400-cü ili şərəfinə tarixi bir gecə hazırlarkən tarixi bir vəzifə də yapmış və eyni zamanda o geniş türk xalqları kütləsinə də tarixdəki qiymətləri, dühaları tapıb çıxarmaq, hörmət və təqdir etmək xüslarında da ilk doğru yol göstərmə borcunu ifadə etmiş olur".

Milli müxalifət cərəyanının qeyri-rus kommunist zümrələri arasındakı məfkurəvi qüvvəni təqdir edə bilmək üçün yenə Ukrayna həyatına qayıdaq: Yuxarıda qeyd olunan təfsilatdan göründüyü kimi, Ukrayna milliyyətpərvərliyi kommunist internasionalizminin hər şeyi bərabərləşdirən mənfi təsirinə rəğmən, nasionalizm nöqteyi-nəzərindən çox mühüm nəticələrə gəlmişdir.

Ukraynadakı bu hərəkatın nə kimi bir ruhla hissiyyatlanıb hankı əməllərlə mütəhərrik olduğunu öyrənmək üçün sovet mətbuatında görünən bəzi nəşrləri gözdən keçirmək lazımdır. Bu nəşrlər bizə "ukraynalaşdırma" siyasətinin "Sovetlər İttifaqı" ayamasını daşıyan "Böyük Rusiya" ideyası nöqteyi-nəzərindən nə kimi

təhlükələrin içərisində olduğunu göstərir. Bu tədqiqat eyni zamanda bizə Avropa qəzetlərinə əks edən Ukrayna separatçılığı haqqındakı şayiələrin də əsl və fəslsiz olmadığını isbat edir.

Ukrayna Mərkəzi İcraiyyə heyətinin üçüncü ümumi yığıncağındakı Kommunist fraksionuna qarşı baş verən bayanatında firqə katibi Kaqanoviç Ukraynada milli şovinizmin hökmran olduğunu gizlətməyirdi. Kaqanoviçin etirafına görə, Ukraynada həm Ukrayna, həm yəhudi, həm də velikorus şovinistliyi varmış. Bu şovinistlik xüsusilə ukraynalılar tərəfindən hərarətli bir surətdə davam etdirilməkdədir. Kommunizm məfkurəçiləri "siniflər xaricində və fövqündə milli mədəniyyət yoxdur və ola bilməz" deyə hər kəsi başa salmaqda ikən milli Ukrayna məfkurəçiləri bunun ziddinə rəvac verərək "milli azadlıq və milli kültürün bu hürriyyəti istehsal yolundakı əhəmiyyəti məsələsini pərdələyərək" Kaqanoviçin firqə konqresində söylədiyi kimi "kommunist mühitindəki daha zəif təbəqələrin fikirlərini zəhərləyirlər". Digər firqə rəislərindən Kotnevşinin söyləməsinə görə, Ukrayna firqəsinin içində elələri varmış ki, "sənayeyi-nəfisə ilə ədəbiyyata bağlanan iqtisadi, siyasi və istehsal işlərinə aid xüsusiyyətlərdən ayırmaq tərəfdarı" imişlər. Bu kommunistlər milləti öz mahiyyətində bütöv bir təsisat kimi qəbul edərək milliyyət məsələsinə də mütləq bir qiymət verirlərmiş.

Göründüyu kimi, milli şüur, tətbiq olunan şiddətli kommunizm məngənəsinin əzici qısqaclarından sıyrılaraq bolşevik firqəsini sarsıdır. Yuxarıda qeyd olunan Kotnevşinin dediyinə görə, fəhlə sindikatları konqreslərindən birində kommunistlərdən birinin çıxıb da rəhbər olaraq çalışdığı vahid fəhlə sindikatının milli cümhuriyyət sindikatlarına ayrılmasının faydalı olduğundan bəhs eyləmişdir.

Ukrayna kommunist firqəsinin son konqresində Xivyelov adında bir kommunistin Ukrayna ədəbiyyatı haqqındakı milliyyətpərvəranə nitqi qeylu-qala səbəb olmuşdur. Ukrayna ədəbiyyat və mədəniyyətinin özünəməxsus bir qiymətə malik olduğundan bəhs edən bu natiq ukraynalılar üçün mədəni xüsusatda Avropaya baxmaq lazım gəldiyini söyləmişdir. "Avropaya üz çevirmək" məsələsi Ukraynada ən çox münaqişəyə səbəb olan bir məsələdir. Bura ziyalıları arasında "iki mədəniyyət" haqqındakı münaqişə qədər fikirləri məşğul edən başqa bir ictimai mövzu yoxdur. Bu iki mədəniyyətdən birisi rus, digəri də Avropa mədəniyyətidir. Bu mövzu üzərində cərəyan edən münaqişə əsnasında ukraynalı kommunistlərdən birisi "rus kültürü ilə Ukrayna kültürünün mücadilə halında olduğundan" bəhs eyləmişdir.

Məlum olduğu üzrə bolşeviklərdə bütün günahları "burjuaziya"nın üstünə yıxmaq adəti vardır Ukraynadakı bu əhvali-ruhiyədən bəhs edən sovet mühərrirləri bu klassik metoda sadiq qalaraq yazırdılar ki: "sərhəd boyundakı burjuaziya vəziyyətə görə istiqamət alır. O, əyalətlərin sovetlər İttifaqından çıxmasına rəvac verir. Burjualar bu separatçılıq hərəkatı ilə əyalətlərdəki fəhlələri sovetlər mərkəzindən ayırmaqla zəif düşürmək və sonra istədikləri kimi istismar edərək kapitalist Qərb dövlətlərinin ağuşuna atmaq istərlər. həqiqi məqsədləri isə hurriyyət

və istiqlal deyildir". Budur Moskvanın mədəni təsirindən uzaqlaşmaq şüarı altında saxlanan əsl məqsəd, milli istiqlal məqsədi!

Ukrayna Kommunist Firqəsinin ən mühüm rəhbərlərindən olan Çubar Xarkov firqə yığınsağında Ukrayna kəndlilərinin əhvali-ruhiyyə və siyasi təmayüllərini təhlil edərkən bu kəndlilərin "Moskvadan uzaq, Moskvaya heç bir şey verməyəyin. Sosializmin təsisi uçün nə lazımsa hamısı bizdə vardır. Kafi dərəcədə kömür, dəmir və ərzaq bizdə varkən nədən Moskva ilə bağlanaq. Nədən ruslara tabe olaq!" deyə düşündüklərini təhlil eləmişdir. Bu ruh yalnız kəidliləri deyil, firqə üzvlərindən bəzilərini dəxi cəlb edirmiş. Belə ki, Çubardan öyrəndiyimizə baxılırsa "şovinizm kənddə artdığı kimi, şəhərdə də artır. Şəhərli Ukrayna ziyalısı qanadlanır və özünə mühüm bir mövqe tutmaq istəyir... Nəticədə şovinist Ukrayna ziyalılarının yaydığı məfkurə Ukrayna gəncliyinə də təsir edir".

Budur sovet mətbuatından çıxan həqiqətlər və etiraflar ki, bizə son zamanlarda aktual (əməli) bir şəklə girdiyindən bəhs olunan və Ukrayna separatçılığının xalq kütləsi içində dərin köklər buraxmış ciddi bir hərəkat olduğunu iddia etməyə imkan verir.

Milliyyətçilik yalnız Ukraynada deyil, Azərbaycanda dəxi vəziyyət almaqda olduğundan sovet mətbuatı az şikayət etməyir. Azərbaycan şerinin indi milliyyət ruhuna tərcüman olduğundan, ədəbi məcmuələrin "xırda burjua təmayülatı"na qapıldığından "Qızıl Azərbaycan" tənqidçiləri daima şikayət edib dururlar.

Rəsmi sovet komissarlarının ruscanı Azərbaycanda yaymaq üçün uydurduqları əsarət fəlsəfəsinə rəğmən Avropa mədəniyyəti ilə bilavasitə təmas edən Azərbaycan kəndləri (kommunist olanları belə), ruscanın Azərbaycan üçün bir mədəniyyət naqili olduğunu qəbul etməyir; Ukraynada olduğu kimi, "bizə rus mədəniyyəti deyil, Avropa mədəniyyəti lazımdır!" deyirlər və bunun üçün Moskvaya deyil, Avropaya tələbə göndərməyin vacib olduğunu irəli sürürlər. Mahmud Qarayev bundan bir neçə ay əvvəl söylədiyi nitqlərindən birində "Açıq çarpışmada məğlub olan müsavatçılığın məktəb sıralarında pusqu qurub bolşevizmi oradan devirmək fikrində olduğunu" zikr və sovet hökumətini milliyyət ruhunu yayan müəllimlərlə mübarizəyə dəvət edirdi. Bakıda toplanan türkoloji konqresin "pantürkistlər tərəfindən istifadə olunmamasını təmin üçün yaxşı əmək sərf edilməsinə rəğmən, yuxarıda adı çəkilən konqresdə "nə yapsalar da bizi böyük türk kültür və mədəniyyəti yaratmaq əzmindən döndərəməzlər" mənasında söylənən hərarətli nitqlər iradını qadağan edə bilməmişlərdi.

Əvəl, kəndli fəaliyyəti şəklində sinif müxalifətinə məruz qalan kommunist hakimiyyəti, eyni zamanda milli separatçılıq müxalifətinə də məruzdur. Çar Rusiyasının məhvinə səbəb olan iki mühüm amil Qızıl rus imperializminin də əsaslı zəifliyini təşkil edir.

BEYNƏLMİLƏL VƏZİYYƏT

Lenin yeni iqtisadi siyasəti elan edərkən bunun kommunizm üçün müvəqqəti bir tənəffüsdən ibarət olduğunu elan eyləmişdi. Halbuki kommunist firqəsinin 14-cü konqresi bu "tənəffüs"ün kapitalist dövlətlərlə Sovetlər Birliyinin dinc yanaşı yaşamalarını ifadə edən uzunca bir dövr"lə əvəz olunmasını qüvətləndirmişdir*.

Kommunistlər "İqtisadi Brest-Litovsk" dedikləri bu "təpəffüs"ün elanı ilə bütün ümidlərini Avropada zühur edəcək inqilabi hərəkatların qüvvətlənməsinə bağlamışdılar. Halbuki indi 14-cü konqresin qərarı nəticəsində kommunistlər "kapitalist dövlətlərdə qismən olsun sabitləşmə hasil olunduğuna və Avropa burjuaziyasının siyasi cəhətdən qüvvətləndiyinə" qane olmaq məcburiyyətindədirlər*.

Əvvəlcə sosialist Rusiya ilə kapitalist Avropanın "bir arada yaşamayacağı qənaətində olan bolşeviklər indi "uzunca bir dinc münasibət" dövrünə girdiyindən sonra bu münasibətin pozulması ehtimalına qarşı çox həssaslıq göstərir və bunu heç də arzu etməyirlər. "Avropa dövlətləri ilə təsis etdiyimiz bu münasibət beynəlmiləl əmniyyətimizi təmin edirmi?" sualına 14-cü konqres qərarlarını şərh edən Yaroslavski "bu münasibət çoxaldıqca onun günün birində pozulması ehtimalı bizi daha çox qorxuda buraxır" deyə cavab vermişdi. Eyni müəllif beynəlmiləl vəziyyətdə hərb ehtimalı olub-olmadığını təhlil edərkən sonra belə bir təhlükənin mövcud olduğunu irəli sürərək "sovetlər"in bu ehtimala qarşı hazır olmaları lüzumundan ciddiyyətlə bəhs eyləmişdir.

Bu iqtibaslardan da göründüyü kimi, bolşevik hökuməti beynəlmiləl siyasətdə müdafiə vəziyyəti almışdır. Onun qonşuları ilə bağladığı bitərəflik və hücum etməmə anlaşmaları, qüvvətindən irəli gələn müsbət bir hadisə olmaqdan daha çox mənfi bir zəiflik əlamətidir. Bütün qeyrət və səylərinə baxmayaraq Moskva diplomatları "Avropa sabitliyini" pozmaq üçün Almaniyanın Millətlər Cəmiyyətinə girməsinə mane ola bilmədilər. Və bu gün, bu mühüm hadisə qarşısında "Avropa sabitliyinin hələ davam etməkdə olduğunu" etiraf etmək məcburiyyətindədirlər.

Beynəlmiləl münasibətlərdəki sabitlikdən öz hesabına çox böyük təhlükələr görən sovet hökuməti bir tərəfdən Estoniya və Bolqarıstan kimi sui-qəsdləri qüvvətləndirir, digər tərəfdən də Avropa fəhlə sindikatları ilə anlaşmaya və vahid cəbhə təsisinə səy edirdi. Birinci növdən olan təcavüz təşəbbüsləri puç olmağa məhkum qaldığı kimi, ikinci növdən müdafiə manevrləri dəxi suya düşmüş

* "14-cü konqres nələri Həll etdi?" səhifə 9, Moskva.

* Eyni əsər, səhifə 10.

oldu. İngiltərədəki ümumi tətili könlü istədiyi məcraya sövq etmək imkanından məhrum qaldıqdan sonra kömür çıxaranların müqavimətini möhkəmləndirmək üçün ingilis fəhlə sindikatları ilə rus fəhlə sindikatları nümayəndələrindən ibarət olaraq vücudə gətirilən ingilis-rus komitəsini də dağıtdı. Bu komitə müzakirələrində ingilisdən daha çox ingilis görünən rus nümayəndələrinin siyasi bir qəsdlə hərəkət etdikləri ingilis nümayəndələrinə tamamilə əyan oldu. Bunun nəticəsində İngiltərə hökuməti Tred-Yunlar konqresində iştirak etmək məqsədilə İngiltərəyə gəlmək istəyən Rusiya Fəhlə sindikatları nümayəndəsi Tomskiyə icazə vermədi. Və bu qadağan İngiltərə fəhlələri tərəfindən ciddi bir etiraz belə doğurmadı. Bu etibarsızlıq yalnız Avropadakı fəhlə təşkilatları və sindikatları ilə olan münasibətdə deyil, Moskvanın ən sadiq tərəfdarları olan Avropadakı kommunist firqələri birər-birər Moskvadan uzaqlaşmaya, hər tərəfdə çürüməyə və parçalanmaya başlamışlardır. Üçüncü internasional halhazırda Rusiya Kommunist Firqəsində müşahidə olunan böhraiın eynini yaşamaqda, ifratçılarla mötədillər arasında şiddətli mücadilə və çarpışmalara səhnə olmaqdadır. Sovet hökuməti artıq bütün dünya proletariatının böyük bir şövqi-inqilabla özlədiyi və xəyalında idealizə etdiyi sənnətəbənzər bir məmləkət şəklindən çıxmışdır.

Fransa, Almaniya, Belçika və sair Kommunist firqələri bir neçə qismə ayrılmış, Moskvanın ayırdığı vəsait azaldıqca onların da hərarəti kəsilmiş, atəşləri sönmüşdür. hələ bolşeviklərin lap çox güvəndikləri Almaniya Kommunist Firqəsindəki parçalanma vəziyyəti son həddinə çatmış, firqə, sözün tam mənasilə dağılmışdır.

Diqqətəlayiqdir ki, hələ sabit bir hala düşməyən Avropa dövlətlərindəki ictimai və iqtisadi titrətmə üzündən çıxan çətinliklər kommunistliyə mail sol firqələri qüvvətləndirməkdən çox, İngiltərə ilə Fransada olduğu kimi, daha sağ qüvvətlərin iş başına gəlmələrinə səbəb olmuşdur. Belə ki, Rusiyadakı kommunist təcrübəsindən doğan nəticələr Avropa müvazinəsini pozmağa çalışan bolşevik səylərini səmərəsizliyə məhkum buraxmış bu işin demokratiyaya ziyan vurmaqdan və faşizmin çörəyinə yağ sürtməkdən başqa bir faydası görülməmişdir.

Avropadakı demokratiya hərəkatına öz boşboğaz müdaxiləsi ilə az ziyan vurmayan Moskva müdaxiləçiləri Şərqdəki hurriyyət və istiqlal hərəkatlarına dəxi yerli-yersiz müdaxilələri ilə az zərər verməmişlərdir. Məsələn, İrandakı yeni vəziyyətin cümhuriyyət şəklində deyil, yeni şahlıq şəklində qərarlaşmasına bolşevik siyasətinin qanunsuz cümhuriyyətçiliyi ilə şübhəli şahçılığının az təsiri olmamışdır.

Eyni metodla Sovet hökuməti Çindəki milli hərəkatı dəxi çox çətinliyə salmışdır. Hər nə qədər Kanton hökumətinin son müvəffəqiyyətləri ilə iftixar etsə də, bolşevik hökuməti Çan Zulin hökumətindən gördüyü həqarətlərə qatlaşmaq məcburiyyətində qalmışdır. Şərqi Çin dəmir yolundakı icraatından dolayı Çan Zulinə ikinci protesto notasını göndərən Qızıl Moskvanın öz hüququnu silahla müdafiə edəcəyi təxmin edilə bilməz. O ancaq başqalarını ixtilal və ixtilaflara

təhrik edir, fəqət özü mahiyyətsiz hərbə atılacaq dərəcədə qüvvətli və ehtiyatsız deyildir. Bolşeviklər buradakı intriqaları ilə dəxi təcavüzi olmaqdan ziyadə müdafiə xarakterli bir plana bağlıdır. Qərbdə Əmniyyət və bitərəflik müqavilələri bağlayan sovetlərin Şərqdə fəal bir qrup planlar tətbiqi ilə məşğul olduğunu təxmin edənlər varsa, aldanırlar.

Avropada nə bahasına olursa-olsun bir üsyan çıxarmaq işində müvəffəqiyyətsizliyə, Şərq hərəkatını bolşevikləşdirmək xüsusunda peşmançılığa uğrayan kommunist hökuməti Avropa dövlətləri arasında çox ağır və quru bir hərəkətlə olsa da, baş verən sabitləşmə və müvazinəti pozmamaqla bərabər, çox möhtac olduğu əcnəbi sərmayəsini də cəlb edə bilməmişdir. Makdonald hökumətini sovetlərə yeni istiqraz təmini uçün razı edən sovet diplomatları Balduvin hökumətinin müqavimətindən sonra bütün ümidlərini fransaya bağlamışlardı. Fəqət Krasini əvəz edən Rakovskinin bütün məharət və bəlağətinə baxmayaraq, Rusiya-Fransa danışıqlarının həmən gördüyümdə ilişib qaldığı məlumdur. Heryö Fransası ilə işi başa gətirə bilməyən sovetlərin Puankaredən üz görəcəkləri əlbəttə, danışıq mövzusu ola bilməz. Özü xeyirxahlığa möhtac olan Fransanın etibarsız Rusiya bolşsviklərinə pul borc verəcəyi kimsənin ağlına gəlməz!

Beynəlmiləl münasibətlərdəki bütün bu mənfi nəticələrə baxmayaraq bu fəslin başında işarət etdiyimiz kimi, “Sovetlər İttifaqı” kapitalist dövlətlərlə təsis etdiyi münasibətlərin pozulacağı ehtimalından çox qorxur. Sovet mətbuatı daima belə bir təhlükədən bəhs edib durur.

RUS FƏHLƏSİ NƏ DEYİR?

Məlum olduğu üzrə, kommunist hakimiyyəti fəhlə naminə qurulmuş bir müəssisədir. İbtidada bu hakimiyyət fəhləni az-çox təmsil edirdi. Bolşevizm rus fəhləsinin qeyri təbii vəziyyətindən doğulmuş bir qüvvə kimi qəbul edilirdi. Fəqət bu gün kommunist hökuməti artıq bir fəhlə hökuməti olmaqdan çıxmış, siniflər fövqündə bir klin hakimiyyəti şəklinə girmişdir. Bu klin Avropa fəhləsi üzərindəki romanitik təsirini itirməzdən əvvəl, təbii ki, rus fəhləsi üzərindəki təsirini itirmişdir. Rus fəhləsi naminə kommunist hökumətinə qarşı təşkil olunan müxalifət artıq firqə daxilildə “fəhlə qrupları” təşkil etmək şəklindən çıxaraq açıq müxalifət şəklini almışdır. İndi bu müxalifət olduqca müəyyən siyasi bir qüvvə halına gəlmək üzrədir. “Fəhlə müxalifəti”nin hal-hazırda əcnəbi məmləkətlərdə bürosu və propaqanda aparacaq nümayəndələri vardır. Bunlardan, Qızıl Ordudakı xidməti ilə tanınan, çox məsul firqə vəzifələrində olmuş Badyan adlı fəhlədən yetişmə bir kommunistin icazə ilə Berlinə gələrək burada firqədən istefa etməsi və açıq surətdə müxalifətə keçməsi günün diqqəti cəlb edən hadisələrindəndir. Bolşevik mətbuatı Badyanın kommunist firqəsinə mənsub nüfuzlu bir fəhlə olduğunu inkar edə bilməmişdir. Fəhlə müxalifəti adına əcnəbi məmləkətlər mətbuatında yayılan

proqramın maddələri də əhəmiyyətdən ari deyildir. Rusiya fəhlələri arasındakı əhval-ruhiyyəni az-çox formula etdiyindən bu proqram maddələrini aşağıdakı kimi nəql edirik:

I. Kommunist internasional səmiyyəti ilə Beynəlmiləl Kommunist fəhlə sindikatları birliyinin yenidən təşkili ilə bu müəssisələrə hökumət kassasından təsisat verilməsinin qadağan edilməsi. 2. Kommunist firqəsi dövlət makinası üzərindəki təsirindən vaz keçməlidir və hakim bir sinif təşkil etmək əzmindən daşınmalıdır. Çünki o, məmləkətdə azlıq təşkil edir. 3. Əcnəbi ticarət inhisarının ləğvi. Çünki bu sistem rus xalqının iqtisadi vəziyyətini yüzdə 99% pisləşdirmişdir. 4. sabiq sülalə nümayəndələri jandarma korpusu və böyük məmurlardan başqa bütün əhalinin iştirakı ilə bərabər və gizli seçmə üsulu üzrə plebisisit keçirmək. 5. Edam cəzasının ləğvi. 1924-cü ildən etibarən edam cəzasını tətbiqə nəzəri olaraq səlahiyyətdar olmayan siyasi zabitlər idarəsi, fəhlə müxalifət qrupunun hesabına görə 2000-dən çox adam edam eyləmişdir. 6. Başqa məmləkətlərdə başqa dövlətlərə qarşı üsyan çıxarmaqda olan kommunist firqələrinə yardımı hökumət qəti surətdə rədd etməlidir. 7. Bütün tutulmuşlara ümumi əfv verilməli və cinayət işləri yenidən baxılmalıdır. Çünki Stalin diktatorluğunda olan hərc-mərclik içində görülən cinayət hökmlərinin belə yüzdə 99-u qərəz və qızışdırma əsəri olaraq görülməkdədir. 8. Firqə kooperativ və sair sənaye işlərinin idarəsindən kənar edilməlidir. 9. Sürkündə olanlarımız geri dönməli və ali dövlət müəssisələri seçilməli və təşkil oluncaya qədər hökumət kəndli və fəhlə sovetləri əlində olub kommunist firqəsi işlərə müdaxilə etməməlidir. 10. Mətbuat azadlığı, söz azadlığı və din azadlığı. 11. Fəhlələr ilə kəndlilər arasında istedadlı və zəkalı adamların zühur eylədiyini nəzərə alaraq milli bir demokrat rejimii təsisi zamanı bu qüvvələrdən dəxi istifadə etmək yolunun təmini. 12. Torpağın əvəzsiz kəndli əlində qalması təmin olunmalıdır. 13. Dövlət kapitalizminin məmləkət üçün zərərli olduğunu fəhlə müxalifəti təsbiq edər. Bu sayədə fəhlənin qazancı ayda orta olaraq 36 manata enmişdir. 14. Diktatorluğu nəzərə alaraq bu şərait daxilində bir çox fəhlə və kəndlinin öz arzusu və iradəsi xaricində kommunist firqəsinə mənsub olduğu mülahizəsilə, Üçüncü İnternasional hakimiyyətini ləğv etməklə bərabər, kommunistləri ümumi surətdə təqib və cəzalandırmaq niyyətindən daşınmaq. Çunki bu xüsusda göstəriləcək şiddət xalq kütlələrini Üçüncü İnternasional ilə istər-istəməz birləşdirə bilir.

BÜROKRATİYA İLƏ FİRQƏ

Bütün əsaslı nöqtələrindən sarsılan və hər cür müxalifət cərəyanlarına məruz qalan bolşevik hakimiyyətinin bu gediş ilə varacağı nəticəni anlamaq müşkül deyildir. Görülən işin nə sosializm, nə də demokratizm olmadığına yalnız müxalifət rəisləri deyil, kommunist firqəsinin böyük əksəriyyəti də inanmışdır, hətta muxaliflərini imansızlıqda ittiham edən bu günkü qalib stalinçilər belə səmim

qəlblərində bu hərəkatın vəd olunmuş sosializmə doğru bir gediş olmadığına qanedirlər.

Kəndlini idealizə edən sağlarla, kəndli mənafeyinə göz qapayan solların ikisini də xətada görən stalin 14-cü qurultayda söylədiyi bir nitqində bu "təmayüllərdən hankısı doğrudur? sualı qoyula bilməz" demiş. "Təmayül kənar həddində yaramazdır. Yalnız bu qədər var ki, sağa doğru çəkən təmayülə firqə mücadilə etmək adətinə haqq ilə malikdir. Bu xüsusda təcrübəsi çoxdur. Halbuki sola doğru çəkən təmayülə qarşı mücadiləyə firqə qətiyyən hazırlanmamış. Bunun üçündür ki, doğru yoldan kənara çıxan cərəyanlardan firqə xüsusilə sola gedən təmayüllə daha çox və daha ciddiyyətlə mücadilə etməlidir. Hücum atəşinin qüvvətlisi bu səmtə yönəldilməlidir", deyə əlavə etmişdir.

Bu diplomatik çıxışdan aşkar görünür ki, Stalin zümrəsi kəndliyə istinadla kommunist hökumətini iş başında saxlamaq istəyir. Başqa bir təbirlə ifadə edəcək olursaq deməliyik ki, sollar tərəfindən müdafiə olunan kommunist idealizmi ortadan qalxmış, məfkurənin qüdsiyyəti çirkaba batmış, indi görülən iş ancaq kommunist firqəsi tərəfindən vücudə gətirilən bürokratiyanın həyatını bir az daha uzatmaqdan başqa bir şey deyildir. Sözün qısası, kommunist bürokratiyası ilə kommunist firqəsi mücadilə halındadır. Kommunist firqəsi özünə təzyiq edən bürokratiyaya qarşı firqə daxilində olsa da domokratiya davasına qalxışır. Zümrələrə, fraksialara azadlıq istəyir. Bunlardan bir qismi bu tələbi hətta digər sosialist firqələrinə mövcudiyyət haqqı vermək tələbinə qədər irəlilədirlər.

Stalin bürokratiyası isə müxalifətin bu davasını leninizm əleyhində qəbul edərək firqə vəhdətinin əsl olduğunu, zümrə və fraksion təşəkküllərinə qətiyyən icazə verilməyəcəyini irəli sürür. Birisi gizli təşkilat, digəri də dəmir disiplinə (intizama- A.R.) və "Çeka" tədbirinə müraciət edir. Baxalım hankı tərəf qalib gələcək? Fəqət hankısı qalib gəlsə də, nəticə bolşevik diktatorlununun məhvidir. Çünki bu surətlə kommunist firqəsi öz varlığını zail etmiş olur.

Bolşevik zavalını sürətləndirəcək ən böyük amil, şübhəsiz, firqədəki ixtilafın Qızıl Ordu sıralarına da keçməsidir. Ordunun bu mücadilə keşməkeşlərdən nə dərəcəyə qədər aralı qaldığını kəsdirmək təbii ki, asan deyildir. Fəqət 14-cü qurultay münaqişələri əsnasında hərbiyye komissarı Voroşilovun müxaliflərə xitabən "Atəşlə oynamayınız!" deyə nəşr etdiyi bəyannamə ilə hər münaqişə çıxdıqsa Qızıl Ordu komandanlığında icra olunan yerdəyişmələrə baxılacaq olursa, kommunist hökumətinin bu yeganə istinadgahını təşkil edən qüvvətin də rahat buraxılmadığı aşkar olur.

Bundan başqa keçirdiyi maliyyə çətinliyi üzündən vəzifəli mütəxəssislərin miqdarını azaltmaq məcburiyyətində qalan sovet hökuməti "teritorial" milis təşkilatına müraciət edir ki, bu da günün birində əleyhinə dönəcək kəndlini Hökumət nəzarətinə çox da tabe olmayan əsgəri bir təşəkkül halına gətirməkdən ibarətdir.

HADİSƏLƏR QARŞISINDA VƏZİFƏMİZ

Daxili, xarici, maddi və mənəvi - bu qədər müşkilat və böhranlar içərisində olan bolşevik hakimiyyəti, ehtimal daha bir neçə zaman qüdrət mövqeyində qalar və ehtimal ki, özündən xaricdəki dünyanın da mübtəla olduğu bir çox təzad və müşkilat sayəsində ətalət qanununa uyğun böhranlarla dolu həyatını bir az daha uzadar. Fəqət bu hal heç bir zaman bü qeyri-təbii hökumətin mövcud olacağı demək deyildir.

Bizcə, həyatının çox böhranlı bir dövrünə kirən sovet hökumətinin artıq süqut edib-etməyəcəyindən deyil, necə süqut edəcəyindən bəhs edilməlidir, Mötədillərin qələbəsi ilə kommunist firqəsi sağlaşaraq rəsmi demokratiyanı təsis və təkamül edə biləcəkmi? Yoxsa həyatla barışmaz bir təzad halında olan bu müəssisə, əleyhinə dünən müxalif ünsürlərin təzyiqi nəticəsində partlayaraq yeni bir inqilab zühuru ilə devriləcəkmi?

Bu ikinci şəklin daha çox ehtimal olunması bəzi rus vətənpərvərlərini xüsusilə düşündürür. Qorxurlar ki, “Sovet İttifaqı hökuməti” süqut edərkən kommunistlər xaricində müntəzəm üçünsü bir rus qüvvəti olmadığından, məmləkət uzun müddət bir anarxiyaya tutulsun və yaxud məşhur Milyukovun qorxduğu vəchlə anarxiyadan daha bədtər bir fəlakətə uğrasın: “Rusiya konfederasiya daxilində, fəqət müxtəlif bir neçə müstəqil hökumətlərə bölünmüş olsun!”

Müxtəlif rus partiyaları təsəvvür olunan süqutun nəticəsini Rusiya naminə yüngülləşdirmək üçün bir qrup kombinasiyalar düşünməkdədirlər. Sosialistlərdən bir qismi sosialist olmayan demokratlarla anlaşmanı tövsiyə edir. Belə olursa aradan qalxacaq bolşevik diktatorluğu yerinə qonacaq monarxist bir diktatorluğa mane olarıq, deyə düşünürlər. Daha sol sosialistlər isə, əksinə, ehtimal olunan diktatorluğa qarşı mötədil bolşeviklərlə birlikdə sovet hökuməti ilə anlaşmanı tövsiyə edirlər. Rusiya monarxistləri isə bu kimi koalision kombinasiyalarından ari olaraq özlərini bolşeviklərin həqiqi varisləri kimi görürlər.

Daxili Rusiyaya məxsus olan bu mülahizələrin hökmü rus olmayıb da qızıl süngünün xüsilə “sovetlər İttifaqı”na bağlı olan qeyri-rus məmləkətlərə aid deyildir. Bolşeviklərin süqutu anında qızıl qapaq ,altından sıyrılan Ukrayna, Qafqasiya və Türküstan kimi məmləkətlərdə zühuru təbii olan hadisənin milli istiqlal hadisəsi olacağında şübhə yoxdur.

1917-18-ci illərdə çarlığın süqutu üzərinə Rusiya imperatorluğu necə parçalandısa, qızıl imperializmin süqutu əsnasında da “Sovetlər İttifaqı” deyilən müəssisənin tərkib hissələri üzərinə parçalanacağında heç şübhə edilməsin. Lazımdır ki, bu hissələri təşkil edən məmləkət övladı yetişən an tarixini haqqı ilə istifadə etmək qəflətində olmasınlar. Bunun uçün də baş verən hadisələr diqqətlə təqib edilməli, alınacq məfkurəvi vəziyyəti indidən təyin ilə hadisələrə müntəzir olmalıdır.

Kitabçamızın xüsusi qismində milli cümhuriyyətlərdə, yerli kommunistlər arasında belə ciddi bir ayrılıq hərəkatı hiss edildiyini zikr eylədik. Rusiyada zühur edəcək hər hankı bir iğtişaş və süqut əsnasında bütün bu qüvvətlərin milli istiqlal nöqteyi-nəzərindən istifadəyə qabil olduğu da unudulmasın.

Qızıl Rusiya kabusu altında inləyən bütün millətlər dörd gözlə gözlədikləri bu xilasolma gününə hazırlanma vəzifəsini daşımaqdadırlar. Bu vəzifə coğrafi, iqtisadi və siyasi vəziyyətləri həsbilə xüsusilə Qafqasiya millətlərinə tərtib edər. Keçirdikləri çox acı təcrübə nəticəsində birlik lüzumuna bütün mövcudiyyətləri ilə qənaət gətirən bu millətlər Rusiya istilasına qarşı çıxmaq üçün nə lazımsa etməlidirlər. Bunlar arasında Azərbaycan Cümhuriyyətinə və Azəri türklərinin üzərinə düşən vəzifə də çox böyükdür.

Bu vəzifə hər şeydən əvvəl vətənini hürr və müstəqil görmək istəyən bütün Azəriləri istiqlal bayrağı altına toplamaq, bu müqəddəs bayrağın təkrar vətənin sevimli ufüqlərində dalğalanmasını təmin üçün fədakaranə surətdə çalışan mübarizləri hər surətlə qüvvətləndirmək, böyük və şanlı mübarizəyə bütün səmimiyyət və mənəviyyatımızla bağlanmaqdan ibarətdir.

İstiqlal mücadiləsinin müxtəlif səhifələri və çox müxtəlif vasitələri vardır. Bunlardan biri də dünya ziyalılarında bu müqəddəs mücadilənin keçirdiyi səhifələrlə olduğu vəziyyətlər haqqında aydınlıq yaratmaqdan ibarətdir. Bu nöqteyi-nəzərdən biz Azərbaycanlıların üzərinə düşən ən məsuliyyətli vəzifələrdən biri, başda Türkiyə olduğu halda bütün türk və islam dünyasını Rusiyanın düşdüyü bu günkü vəziyyəti ilə tanış etməkdir.

Necə bir siyasi zərurət içərisində olsa da, Türkiyə cümhuriyyətinin türk dünyası ilə bağlı olan həyat və ölüm məsələlərinə qarşı laqeyd qalmayasağını təqdir edənlərdənik. Hələ Qafqasiyada Qızıl Sovet qüvvəti yerinə qaim olacaq digər bir rus qüvvətininmi, yoxsa müstəqil Qafqasiya cümhuriyyətlərininmi daim olacağı təsəvvürü Türkiyə cümhuriyyətini şiddətlə əlaqədar edər, deyə düşünürük. Çünki bu, doğrudan-doğruya Türkiyə mənafeyinə uyğun gələn bir məsələdir. Bu məsələdə alınacaq vəziyyəti təyin və dərk ediləcək tədbirlərdə dəqiqliyi təmin etmək məqsədilə Türkiyə fikir sahibləri üçün Rusiya vəziyyətindəki inkişaf mərhələlərini günü-günə izləmək ehtiyacı vardır – qənaətindəyik. Bu yuxarıdakı səhifələrlə təsəvvür etdiyimiz bu ehtiyacı, qismən olsun, edödiksə çox məmnun olarıq.

İstanbul
15 sentyabr 1926.

MİLİYYƏT MƏSƏLƏSİNDƏ BOLŞEVİK NƏZƏRİYYATI İLƏ ƏMƏLİYYATI

I

BOLŞEVİK FİRQƏSİ - MATERİALİST VƏ KOSMOPOLİT

Bolşeviklər, məlum olduğu üzrə, özlərini ıqilabçı sosializmin ən sədaqətli təmsilçisi hesab edirlər. Mülkiyyət, milliyyət və vətən kimi tarixi rabitə və müəssisələrlə, hesablaşmaq surətilə mövcud hökumət sistemini islah etmək taktikini seçən mötədil sosialistlər onların fikrincə marksizmdən çıxmış mürtədlərdir. Bunun üçün də Lenin digər sosialist firqələrlə qarışdırılmasın deyə öz firqəsinin adını da dəyişdirdi:. sosial-Demokrat Bolşevik Firqəsi-yerinə Kommunist Bolşevik Firqəsi dedi. Eyni zamanda sosialist İnternasionalına müqabid təşkil etdiyi internasionala da Kommunist İnternasionalı adını verdi. Bu surətlə Leninin xüsusilə əvvəlki marksizmə geri dönməsi dəxi ahəngini alır. Rusiya Kommunist Firqəsi Marks və Engels tərəfindən qələmə alınan “Kommunist manifestinə” qayıdırdı.

Sosialistlərin ümumiyyətlə inqilabçı sosialistlərin isə xüsüsən mərkəziyyətçi bir fikir sisteminə malik olduqları məlumdur. İnqnlabçı fəhlə firqəsinin məfkurəsini daşıyan kommunistlər üçün bundan daha təbii bir sistem təsəvvür oluna bilməzdi. Kommunist inqilabı kapitalizmin inkişafı nəticəsində hasilə gələcək inhisarçı sənaye daxilində vücud qazanacaqdır. Fəhlənin qəti hakimiyyətini təmin üçün təbii ki, cahan-şümul iqtisad və sənaye inkişafına əngəl olan bütün maneələr ortadan qalxacaq, milliyyət, din və vətən kimi xüsusiyyətlər fövqündə beynəlmiləl bir fəhlə hakimiyyəti qurulacaqdır.

Əvət, Leninin istər Rusiya Kommunist Firqəsində, istərsə də Üçünsü İnternasionalda, irəlidə görəcəyimiz kimi, təsis və tətbiq etdiyi şiddətli mərkəziyyətçiliklə, dəmir dissiplinin fəlsəfəsi “Kommunist manifesti”ndəki “proletariya hakimiyyəti” tezisinə (davasına) istinad edər, Rusiyadakı bütün sosialist firqələri də daxil olduğu halda, dünya ipqilabçı firqələri arasında bolşevik firqəsi qədər mərkəziyətçi və hakimiyyətçi digər bir firqə yoxdur. O, yalnız sosialist və radikal firqələrinə deyil, monarxist və mühafizəkar rus firqələrinə nisbətlə də bu ustünlüyünü mühafizə edər.

Hər sentralist və kosmopolit firqə kimi, Bolşevik firqəsi də milliyyət məsələsində mənfi bir nöqteyi-nəzər .bəslər. Bax belə, Rusiya inqilabı nəticəsində məşhur olan yanlış bir şöhrətə baxmayaraq, Leninin milliyyət məsələsində bəyan etdiyi əvvəlki fikirləri davamızı .qüvvətləndirdiyi kimi, Bolşevik firqəsinin milliyyət məsələsindəki bugünkü tədqiqatı da bunu isbat eyləməkdədir.

Dünya müharibəsindən sonra xüsusilə tanınan məşhur Vilson prinsiplərində xüsusi mövqe tutan "Millətlərin öz müqəddəratlarını həllə səlahiyyətdar olduqları" şüarı bolşeviklər üçün heç bir zaman öz mahiyyətində müsbət bir qiymətə malik olmamışdır. Onların nəzərində bu şüar təqib etdikləri məqsəd uğrunda istifadə etdikləri silahlardan birisidir. Digər təbirlə, bu məsələ onlar üçün heç bir zaman bir məqsəd deyil, sadə bir vasitə və alət rolunu oynamışdır. 1913-cü ilin sonlarında Lenin "Milli mədəniyyət şüarının burjualara məxsus bir şüar və əksəriyyətlə mürtəce və klerikallar tərəfindən istifadə olunan bir yalan olduğunu" söyləmişdir. Lenin o illərdə və ondan əvvəlki dövrdə kiçik kültürlərin - böyük kültürlər tərəfindən təmsil edilməsi keyfiyyətinə çox böyük qiymət verir və bunu "kapitalizmi sosializmə təhvil edən əməllərin ən mühümü olaraq qiymətləndirirdi; və bu nöqteyi-nəzərdən Rusiyadakı qeyri-rusların kültürcə ruslaşmalarında çox böyük bir tərəqqi əsəri görürdü. "Milli mədəniyyət"ə müqabil Lenin "Ümumdünya fəhlə hərəkatı və beynəlmiləl demyokratiya mədəniyyətini qoyurdu. Bu nöqteyi-nəzərlə də o, Rusiyanın milli-məhəlli muxtariyətlər əsası üzərində qurulu qoşma cümhuriyyətlər (federasyon) şəklində təsisinin şiddətlə əleyhinə idi*. Məlumdur ki, Lenin hər zaman dövlət təşkilində sentralizm əsasını rəvac etmiş və bu nöqteyi-nəzərində bolşevik inqilabının ərəfəsinə qədər icrar etmişdir.

II

MİLLİYYƏT MƏSƏLƏSİ BOLŞEVİKLƏR ÜÇÜN QAYƏ DEYİL, ALƏTDİR

Hər nə surətlə olursa olsun, hərbdə yediyi zərbənin təsiri ilə pərişan olan Rusiyada hakimiyyəti əlinə almaq əzmi ilə hərəkətə gələn bolşevik firqəsi çox realist olan rəisi Leninin çevik bir hərəkətilə çoxdan bəri təlim etdiyi prinsipləri, kəndli məsələsində olduğu kimi, milliyyət məsələsində də dəyişdi. Rusiya millətləri ilə Şərq və islam dünyasına xitab edən bəyannamələrində sovet hökuməti Rusiya imperatorluğu daxilində yaşayan millətlərin Rusiyadan ayrılmaq surətilə də olsa öz müqəddəratını mahiyyət etibarilə təyinə səlahiyyətdar olduqlarını elan edirdi.

Millətlərin tabe olduqları bir dövlətdən ayrılmağa belə haqlı olduqlarını elan edərkən bolşeviklər şübhəsiz ki, səmimi deyildilər. Onlar bu haqqı millətin təbiətindən nəşət edən bir qiymət kimi dəyərləndirməyir. Zamanın ən təsirli bir şüarı olan bu fikri öz məqsədlərinə xidmət etdirmək üçün hiyləgər bir manevra ilə istifadə edirlərdi. 1917-ci ildə bolşevik konqresi Lenin tərəfindən təklif olunan bu

---

* "S.V." nömrə 21-22.

formulu "Mərama müvafiq olursa" qeyri ilə qəbul etmişdi. Yəni demək istəmişdi ki, "Bəli, bir millət dövlətdən ayrılmaya belə haqlıdır. Yalnız bir şərtlə ki, bu ayrılmaq mərama müvafiq olsun". Mərama müvafiq olan ayrılmanın təqlidi isə bolşevik firqəsinə aiddir. Sonralar "bu təqdir"in miqyası da təyin olundu. "Təyini-müqəddarat" haqqı bir millətin ümumi heyətinə deyil, ancaq o millətin "proletariat" sinifinə məxsus olundu. Fərz edək ki, Demokratik Gürcüstan Cümhuriyyəti ilə müqavilə bağladıqdan və istiqlalını rəsmi surətdə təsdiq etdikdən sonra ordu sövq edərək bu məmləkəti istila çəkməsi altında əzməkdən çəkinilmədi. Eləcə də Azərbaycan Cümhuriyyəti də o surətlə işğal edilmişdir. Bu işğal və istilasını Sovet hökuməti süni surətdə uydurduğu Gürcüstan və Azərbaycan "fəhlə üsyanları" ilə pərdələyər. Gürcüstan və ya Azərbaycan fəhlələri guya "sovet Rusiyası ilə ilhaq qərarını verdiklərindən" təbii ki, Moskva bolşevikləri elan etdikləri "milliyyət" prinsipini pozmadan bu məmləkətlərə gəlmişlərdir. Çünki millət müqəddəratını təyinə səlahiyyətdar olan zümrə onlarsa ancat fəhlədir. Mövzu predmeti "fəhlə üsyanı"nın uydurma olub, ələladə "bir hərbi hiylə"dən başqa bir şey olmadığının üstündən keçərək, bu məmləkətləddə nə fəhlənin əhalinin ancaq yüzdə ikisini təşkil etdiyi, nə də yerli ünsürdən olmayıb əksəriyyətlə Rusiyadan gəlmə, yabançı bir ünsür olduğu da onlarsa etinaya layiq deyildir. Çünki "fəhlə internasionaldır". Bu surətlə görünür ki, Lenin bir əli ilə bol kisədən millətlərə hüquq payladığı halda, digər əli ilə də payladığı bu "payı" lap quldurcasına çalır. Mərkəziyyətçi proqramından yapdığı fədakarlığı elastik taktiki ilə əvəz edir. 1917-ci ildə istiqlal elan edən Finlandiyanın sərhəd haqqındakı tələblərini qəbul edən Lenin bu sərhəddin qəbul edilə bilmədiyini söyləyənlərə qarşı "sərhəd haqqında alverin ancaq zavallı burjualara xas bir adət" olduğunu qeyd və "Finlandiyanın təkrar alınacağı ərəfəsində olduqlarını" söyləməklə arxadaşlarını təskin edirdi. Eyni zamanda Finlandiya paytaxtı Helsinkforsda oturan bolşevik səfiri beynəlmiləl nəzakət üsuluna riayət etmədən "Yalnız burjua hakimiyyətini ləğv edən millətdir ki, öz müqəddəratını hürriyyət və istiqlal ilə təyin edə bilər", deyirdi. 1918-ci ilin əvvəllərində Finlandiyada kommunist inqilabi zühur eylədi. Bolşeviklər səbirsizliklə Qızıl Ordunu Finlandiyaya göndərdilər. Fin Cümhuriyyət rəisi Sioynixidvudun protestosu və Fin daxili işlərinə müdaxilə etməmək tələbinə cavab olaraq sovet komissarı Pakrovski deyirdi ki, "Finlandiya sosialist inqilabı başlamışdır. Rus hökuməti təqib etdiyi prinsiplər naminə bu inqilaba yardım etmək məcburiyyətindədir. Qızıl Ordu bunun üçün Finlandiya torpağına keçmiş, bundan sonra da lazım olduqda keçəcəkdir".

Səkkizinzi kommunist qurultayında indiki Stalin pozisionunun məfkurəçisi olan Buxarin və onunla bərabər Tomski "Millətlərin öz müqəddaratlarını həllə səlahiyyətdar olub, istərlərsə tabe olduqları dövlətdən ayrıla da bilərlər" mənasını daşıyan maddənin firqə proqramından çıxarılmasını tələb eyləmişdilər. Çünki, demişlərdi bu taktikanı işlətməklə əlaqəli şüarın bundan sonra firqə proqramında olmasının faydası yoxdur. Bu maddə ilə artıq təşəkkül etmiş

olan sovet hökumətinin tamlığı hədələnir. Fəqət Lenin "Rusiya sosialist Federalist sovetlər Cümhuriyyəti" üçün müsbət qiymətini itirən bir maddənin xarici siyasət nöqteyi-nəzərindən hələ mühüm bir qiymətə malik olduğu mülahizəsilə maddənin əbədiləşdirilməsini müdafiə eyləmiş, sovetlərdən ayrılmanın "fəhlə nöqteyi-nəzərindən mərama müvafiq olmadığını" e'tiraf etməklə bərabər, bu şüarın düşmən burjua dövlətlərini parçalatmaq məqsədi nöqteyi-nəzərindən müsbət bir rol oynayacağını isbat etmişdir. Milliyyət şüar və məsələsi bolşeviklər üçün ikinci dərəcəli bir məsələdir. Bunun "fəhlə məsələsi" dedikləri baş hakimiyyətin təmininə yarar tabe bir məsələ olduğu, bolşeviklərdə milliyyət məsələsinin nəzəriyyəçisi və mütəxəssisi kimi tanınan Stalin tərəfindən dəfələrlə izah olunmuşdur. O, 12-ci qurultaya oxunan bəyannamədə "Ayrılmaq haqqının sovetlərə qarşı tətbiqi irtica, imperialistlərə qarşı tətbiqi isə inqilabdır" demişdir.

III

"SOVET FEDERALİZMİ" VƏ "AYRILMAQ HAQQI"

Daxili siyasətdə mənfi görülən "təyini-müqəddərat" prinsipi ilə bu prinsipdən çıxan "Ayrılmaq haqqı"nın xarici siyasətdə müsbət bir qiymətə malik olduğu fikri bolşevik siyasətinin milliyyət məsələsində fəaliyyət proqramı qəbul etdiyi çox muhüm bir "tezis"dir. Bu tezisə görə Sovet Federalizmi müvəqqəti bir tədbirdir. Kommunist firqəsi proqramının 3-cü maddəsində "...federalizm" tam vəhdətdə götürülürsə, keçid dövrünə məxsus müvəqqəti bir şəkildir; firqə sovet tipində təşəkkül edən bütün dövlətlərin federativ surətdə birləşmələrini tələb edir" - deyə qeyd olunmuşdur. Üçüncü İnternasionalın 2-ci qurultayında isə bu fikir daha aydın bir surətdə redaktə olunmuş "Federasion natam birliyə keçmək üçün zəruri bir keçid tədbiri olduğunu təqdir edərək birliyin daha çox sıxlaşdırılması və daha ziyadə birləşdirilməsini təqib etməlidir" deyilmişdir. Milliyyət məsələsi ilə məşğul olan sovet məmurlarından Broydaya görə Sovetlər İttifaqına daxil milli cümhuriyətrin xüsusiyyətlərini hədələyən yeni tədbirlər "irəliyə doğru atılmış birər addım"dır[1]. Eyni mühərrir iqtibas etdiyi məqalənin digər bir yerində 8-ci firqə qurultayında "Milliyyət məsələsi ilə oynadığımız yetər!" - deyən natiqlərlə münaqişə edərək deyir ki, "Bu bir oyuncaq deyil, əksinə burjuaziya dövrünün bizə buraxdığı ən müdhiş mirasın təsirini dəf etmək yolunda icra etdiyimiz çox məsuliyyətli bir işdir". Bundan başqa Broyda federalizmin digər nöqteyi-nəzərdən də sovetlərə lazım olduğunu isbat edir. "Sovetlər İttifaqı elə bir şəklə malik olmadıdır ki, bu şəkil ona irəlidə təsis edəcək yeni bir çox sovet dövlət təşəkküllərini də öz içərisinə almaq imkanını versin", deyir. Və bu söz ilə o,

[1]"Həyati-miləl" (Жизна натсиональносте) 1923, səh. 4.

federalizmin bolşeviklər üçün proqrama deyil, taktikə, əsasa deyil, budağa aid bir məsələ olduğunu bir daha isbat etdiyi kimi, bu federalizmin eyni zamanda imperialistcə bir hazırlıq olduğunu da faş etmiş olur. Təfsirə nə hacət? Broyda məqaləsinin sonuda əslində "Yalnız Rusiya Sovet Cümhuriyyətlərinin deyil, beynəlmiləl sovet Cümhuriyyətlərinin ittifaqı əsasını hazırlamaq lazımdır" fikrini açıq surətdə söyləyir.

Sovet federalizminin nə mahiyyətdə olduğunu gördük. İndi də "ayrılmaq haqqı"nı tədqiq edək: 1923-cü ilin 6 iyun tarixində qəbul olunan "Sovetlər İttifaqı" təşgilat əsası qanununun 4-cü maddəsinə görə "İttifaqı təşkil edən üzvlərdən hankısı istərsə, ittifaqı tərk etmək haqqına malikdir". Göründüyü kimi, "İttifaq"a girən üzvün "istiqlal haqqı" mühafizə edilmişdir. Yalnız bolşevik professoru Maxerovskinin dediyi kimi bu, ancaq "xəyali bir istiqlal"dan ibarət olub heç bir dəyərə malik deyildir. Komunist hüquqçularından Dranitsin adlı digər birisi isə "Bu hüququn deklarativ (bəni) mahiyyətdə olub qanuni heç bir əhəmiyyətə malik olmadığını" açıqcasına söylər və "inqilabçı kommunizm nöqteyi-nəzərində ittifaqdan çıxmanın milliyyətçilik və inqilab əleyhdarlığından doğulma bir hərəkət, olduğunu" iddia edir. Bu muhakimədən çıxan məntiqi nəticə "Marksizm və inqilabçı sosializm" adı ilə Sovetlər İttifaqında görülən hər növ ayrılmaq hərəkatını təbii ki, şiddətlə təqib etmək və amansızsa basdırmaqdır. Daha çox "sovet məmləkətlərini daxilinə ala bilmək qayəsi ilə təşəkkül edən və bünövrəsinin təsisində bu istiqamətdəki inkişafına xüsusilə əhəmiyyət verilən bir "ittifaq"dan asanlıqla çıxa bilmək imkanını hankı məntiq qəbul edər!..

IV

"SOVETLƏR İTTİFAQI" TƏŞKİLATİ-ƏSASİYYƏSİ

Sovet federalizmini tənqid edən bir professor çox haqlı olaraq deyir ki, "Bütun bu sistemin çox qatı bir mərkəziyyətçi olan bir firqə fərdləri arasında yazılıb tərtiblənmiş bir plandan ibarət olduğunu unutmayaq". Bu mülahizələrin nə dərəcəyə qədər doğru olduğunu haqqı ilə təqdir edə bilmək üçün Sovetlər İttifatı təşkilati-əsasiyyəsini tədqiq etmək lazımdır.

Bu günkü Sovetlər İttifaqını təşkil edən Cümhuriyyətlərin hamısı eyni hüquqi mahiyyətdə deyildirlər. Bunlardan Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan Cümhuriyyətlərindən mütəşəkkil Zaqafqaziya Sovet sosialist Federativ Cümhuriyyəti ilə Ukrayna Sosialist Sovet Cümhuriyyəti və Belarusiya sosialist sovet Cümhuriyyəti ilə Rusiya Sosialist Sovet Federativ Cümhuriyyətləri birər müstəqil hökumətlər kimi beynəlmiləl müqavilə hökmü ilə birləşmişdilər. Eyni zamanda bu Cümhuriyyətləri tərtib edən ikinci dərəcəli təşəkküllər vardır. Məsələn, Rusiya sosialist sovet Federativ Cümhuriyyəti 9 muxtar Cümhuriyyətdən və 13 imtiyazlı vilayətdən ibarətdir. Bunun kimi Zaqafqaziya Federativ

Cümhuriyyətinə daxil olan Gürcüstanda Acarstan və Abxaz Muxtar Cümhuriyyətləri ilə Azərbaycanda da Naxçıvan və Dağlıq Ermənistan Cümhuriyyətləri vardır (Əvvəl Rusiya Federativ Cümhuriyyətinə daxil olan Türküstan Cümhuriyyəti 1924-cü ildə Xivə və Buxara Cümhuriyyətlərinin ləğvi üzərinə müstəqil Özbəkistan və Türkmənistan Cümhuriyyətləri ünvanı ilə ittifaqa qəbul olmuşlardır. Bunlar daxilində də Muxtar Tacikistan Cümhuriyyəti ilə Muxtar Qaraqalpaq vilayəti təsis olunmuşdur).

Sovetlər İttifaqını idarə edən ən ali müəssisə "sosialist sovet Cümhuriyyətləri İttifaqı Mərkəzi İcraiyyə Komitəsidir" ki, qısası russa "ТСИК"dir. "ТСИК" hər il təşkil olunan Sovetlər İttifaqı - quruluşları fasilələrində ildə üç dəfə yığıncaq edər. "Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi" müstəqil yığıncaq edən iki böyük sovet müəssisəsinin (kamerasının) müştərək şəkildə yığıncaq etmələri nəticəsində təşəkkül edər. Bunlardan biri "İttifaq Şurası", digəri də "Millətlər Şurası"dır.

İttifaq Şurası ildə bir dəfə Cümhuriyyətlər daxilindəki vilayətlərdən (Cümhuriyyətlərdən deyil), ümumi əhaliyə nisbətlə seçilmiş olunan nümayəndələr tərəfindən toplanan sovetlər qurultayında seçilmiş 371 üzvdən ibarətdir. 1924-cü il statistikasına görə 131,5 milyon əhalidən 96 milyonunun Rusiya Federativ Cümhuriyyətinə, 26 milyonunun Ukrayna, 3,9 milyonunun Belorusiya, 5,7 milyonunun da Zaqafqaziyaya aid olduğunu nəzərə alırsaq, Rusiya Federasyonunun bu kombinasiyada nə kimi bir əksəriyyət təşkil etdiyi aşkar olur. Görülür ki, burada qətiyyən federasyon prinsipi və milli əsas nəzərə alınmamışdır. Bu əsasa "Millətlər Şurası" deyilən ikinci "kamera"da riayəti olunmuşdur.

"Millətlər Şurası" yalnız ittifaq müqaviləsi bağlayan müstəqil cümhuriyyətlərin deyil, muxtar cümhuriyyətlərdən ibarət vilayətlərin, yəni dövlətlərin deyil də, millətlərin nümayəndələrindən təşəkkül eyləmişdir. Qanuna görə müstəqil və müqaviləli cümhuriyyətlər bu şuraya beş-beş üzvlər verdiyi kimi, muxtar cümhuriyyətlər də beş-beş üzvlər verir. Seçilmiş vilayətlərdən dəxi birər üzvlər göndərilir. Belə ki, Qafqasiya, Ukrayna və Belorusiya üçü birlikdə 35 üzv göndərdikləri halda Rusiya federasyonu 9 muxtar cümhuriyyəti və 13 seçilmiş vilayəti ilə birlikdə şurada 63 nümayəndə qazanmış olur. İsveçrə və Amerika federasyonlarında böyük-kiçikliyinə baxmadan hər cümhuriyyətdən bir cüt deputat almaq surətilə təşəkkül edən Federal Şura "yerinə qaim olmaq üzrə vücudə gətirilən bu müəssisədə dəxi Rusiya Cümhuriyyəti öz üstünlüyünü bu surətlə təmin etmiş deməkdir. Türkistan Cümhuriyyətlərinin də Sovetlər İttifaqına mahiyyətcə və bilavasitə qəbul edildiklərindən sonra Millətlər Şurası üzvlərinin miqdarı 114 deputata çatmaqdadır. Millətlər Şurasının təşəkkülü əsnasında Rakovski başda olmaq üzrə Qafqasiya və Ukrayna deputatlarından bir qismi bu sistem əleyhində bulunmuş, digər federal cümhuriyyətlərdə olduğu kimi muxtar cümhuriyyətlərin bərabər surətdə həqqi-təmsilə malik olduqlarını müdafiə etmişlərsə də, bu təklif Stalinin icrarı üzərinə rədd olunmuşdur. Stalin, Almaniya ittihadında Prusiyaya

verildiyi kimi, Sovetlər İttifaqı daxilində Rusiya Federasyonuna nisbi bir üstünlük haqqı verilmək surətində olsa belə bu şəklə razı gəlməmişdir.

Yuxarıda söylədiyimiz vəchlə Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi İttifaqlar Şurası ilə Millətlər Şurası üzvlərinin birlikdə bir yerə toplaşması ilə yaranır, Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi öz simasında bütün səlahiyyətini 21 üzvündən ibarət bir "Divani-rəyasət"ə tərk edər. Bu 21 üzvdən yeddisi İttifaqlar Şurasının divani-rəyasət üzvü, digər yeddisi də Millətlər Şurası divani-rəyasət üzvlərindən ibarət olub qalan yeddi üzvü iki məclisin birkə yığıncaqlarında seçilir.

6 iyun qanununa görə "İcraiyyə Komitəsi, Divani-rəyasətinin" hökmü Xalq Komissarlar Şurası üzərinə dəxi nüfuzludur[*]. Divani-rəyasət Komissarlar Şurasının qərarlarını ləğv edə bilər. Eyni zamanda divani-rəyasət İttifaqa daxil olan bütün hökumətlər və məhəlli icra komitələrinin qərarlarını da poza bilər. Divan ya müştərək və ya ittifaqa daxil olan üzvlərə aid bütün müəssisələr tərəfindən tənzim olunan qanun layihələrini təsdiq və yaxud inkar etmək səlahiyyətinə malikdir. Digər tərəfdən Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin bütün qərarları sovetlər İttifaqı daxilində bilavasitə və təxirə salmadan tətbiq və icra olunmalıdır. (Halbuki əvvəlcə Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi qərarlarının müstəqil və muxtar cümhuriyyətlərdə tətbiq və icrası üçün adı çəkilən cümhuriyyətlərdə icra qüvvəllərinin ayrıca qərarına lüzum verdi. Deməli ki, bu surətdə 6 iyun qanunu mərkəziyyətə doğru bir qədəm də atmışdır).

İndi də mərkəzi federal hökuməti ilə ittifaq üzvləri arasındakı vəzifə və səlahiyyətin paylaşdırılması vəziyyətinə baxaq: İttifaq komissarlıqları "müştərək", "birgə" və "muxtar" komissarlıqlardan ibarət olub üç cürədir. Xaric, Hərbi, dəniz, yollar, poçt-teleqraf və xarici ticarət kimi müştərək komissarlıqlar mərkəzləşdirilmiş xüsusatı idarə edirlər. Bunların müttəhid məmləkətlərdə yalnız birər agentliyi olur. Ali İqtisad Şurası iaşə, çalışma, maliyyə və fəhlə-kəndli müfəttişliyi kimi birgə komissarlıqların bütün cümhuriyyətlərdə birər şöbələri olub bu şöbələr məhəlli cümhuriyyətlər tərəfindən seçilirsə də, icraatlarında sovetlər İttifaqı komissarlıqlarına tabe olunurlar. Və yalnız daxiliyyə, ədliyyə[*], kənd iqtisadiyyatı, maarif, səhiyyə və ictimai təminat kimi altı komissarlığa aid

---

[*] Xalq Komissarları Şurası-Heyəti-Vükəla mənasındadır. Rusiya Heyəti-Vükəlası eyni zamanda bütün ЫIovetlər İttifaqının Heyəti-Vükəlası hökmündədir. Bunlardan "müştərək" və "müttəhid" komissarlıqlar başında bulunanlar bütün cümhuriyyətlərə hakim olub "muxtar" komissarlıqları idarə edənlər isə sadə Rusiya Federasionunun işləri ilə məşğul olurlar.

[*] 1926-cı ildə qurulan Rusiya sosialist Federativ Cümhuriyyətləri konqresində verilən qərara görə Rusiya birliyinə daxil olan muxtar vilayət və muxtar cümhuriyyətlərin məhkəmələrində baxılan işlər Rusiya ədliyyə komissarlığının və yaxud Rusiya prokurorluğunun istədiyi zaman Moskvaya cəlb olunaraq orada baxılacaqdır. Bu qərar muxtar cümhuriyyətlər nümayəndələrinin etirazına baxmayaraq əksəriyyətlə qəbul edilmişdir.

vəzifələrin icrası, ittifaq müqaviləsi səbəbinə görə məhəlli hökumətlər öhdəsində qalmışdır.

Fəqət, 6 iyun müqaviləsinin birinci maddəsində deyilir: “Ümumi əsaslar”a aid xüsusiyətlər gözdən keçirilirsə, o zaman mərkəzi hökumət səlahiyyətinin yalnız siyasətə deyil bir çox xususiyyətə dəxi şamil olduğu görünər. Məsələn, xarici və daxili istiqrazlar yalnız o, icra və bu xüsusda cümhuriyyətlər ittifaqına icazə verir. Xarici ticarəti idarə etdiyi kimi, daxili ticarətə aid əsasları da təsis edir. Məmləkət iqtisadiyat və sənaye haqqındakı əsasları o tənzim edir: hətta bəzi fərdi sənaye müəssisələri belə nəzarət altına alır. (Fərz edək ki, Bakı neft ocaqları, Gürcüstan marqansı, Ukrayna kömür mədənləri. Türküstan pambıq təsərrüfatı bilavasitə onun tərəfindən idarə olunur. Ümumi sovet büdcəsini o tənzim etməkdən başqa xüsusi sovet büdcələrini də müəyyənləşdirir və ya təsdiq edir. Ərazinin bölünməsinə və istifadə tərzinə, xalq maarifinə və səhiyyə işlərinə aid nizami əsasları o təyin edir. Mühacirətə aid qanunların və mühacirət fondunun təsisini, ədliyyə təsisatı ilə cinayət məsəlləsi qanununun əsaslarını və çalışma haqqındakı qanun ilə sair xüsusiyyətləri də o təmin və ya tənzim edir.

Göründüyü kimi, ayrı-ayrı cümhuriyyətlərin səlahiyyət dairəsi üçün adətən heç bir şey buraxılmamışdır. Siyasi, ictimai, iqtisadi, mədəni və idarəetmə həyatında bir sahə yoxdur ki, orada muxtar cümhuriyyətlər üçün mərkəzdən müstəqil olaraq hərəkət etmək səlahiyyəti buraxılmış olsun.

Zatən sovet huquqşünasları burjua hüquqşünaslarını tənqid edirlər; onların federativ cümhuriyyətlərdə məhəlli hökumətlərə verilən səlahiyyət dairəsinin genişliyində “hürriyyət və istiqlal” görmələrinə gülürlər. Əksinə, bir cümhuriyyətin “vəzifəsi” nə qədər az olarsa sovet hüquqçularından Qureviçə görə “hürriyyəti” də o qədər çox olur, zəhməti azalır, özünü daha çox sərbəst hiss edərmiş. Ona görə “məhəlli hökumətin hüququ nə qədər az olarsa, mərkəzi hökumətdən görəcəyi yardım o nisbətdə çox olar”. Eyni müəllifə görə “sovet muxtariyyəti müvəqqəti bir zaman üçün mərkəzdən qaçan qüvvətləri yıxmaq, ona müqabil mərkəzəçəkən qüvvət və təmayülləri təşviq etmək üçündür”. Federativ hökumət onun üçün irəliyə atılmış bir addımdır ki, o, “milli məsələni uzatmağa vasitə olur”. Bir məsələ ki, onun “demokratca mərkəzləşmiş bir dövlətdə qətiyyən yeri yoxdur”. Hətiqətən də bu günkü sovet federasyonunu təşkil edən cümhuriyyətlərin yalnız adı cümhuriyyətdir. Sovet hüquqçularından Magerovskinin dediyi kimi bu cümhuriyyətlər birər “quberniya” (vilayətdən) başqa bir şey deyildir. Bu quberniya cümhuriyyətləri belə bir aralıq tamamilə heçə endirilən bir sovet proqramı müzakirə edilmiş, şiddətli müxalifətə məruz qaldığı üçün təbliğatı qismən tənzimlənmiş, qismən də təxirə salınmışdır. Buna “İqtisadi bölüşdürmə proqraması” deyirlərdi. Bu proqrama görə bütün ittifaq milli cümhuriyyət hüdudları nəzərə alınmadan iqtisadi vilayətlərə bölünəcək və hər vilayət iqtisadi cəhətdən hər cürə siyasi və milli hüdudlar xaricində, sırf iqtisadi imkanlar və faydalar mülahizəsilə idarə və bu xüsusda bilavasitə mərkəzə bağlı olunacaqlardı.

Fəqət bu gün təxirə salınan bu proqramın sabah "milliyyət məsələ və zehniyyətinin ovunması" üzərinə təkrar meydana gəlməyəcəyi naməlum. Zatən bu proqram bəzi vilayətlərdə (məsələn Uralda) qismən tətbiq belə olunmuşdur.

V

SOVET HÖKUMƏT TƏŞKİLATLARINDA İKİLİK

İqtisadi məzhəblər sırasında bolşevizmdən bəhs edərkən iqtisad üləmasından, məşhur Şarl Jid, Lenin anarxizm ilə kollektivizmi birləşdirmiş, bu iki bir-birinə zidd olan sistemdən "bolşevizm" məsləkini qəbul etmişdir - deyir. Görülür ki, iqtisadi sistemlər sahəsində bir yerə sığmadan iki ziddi bir araya toplayan bolşevizm siyasətində dəxi sentralizm ilə federalizm kimi bir-birini inkar və rədd edən iki düşmən əsası bir araya gətirmişdir.

Biri digərinə tabe olmadıqca iki ziddin bir araya gəlməsi təbiətcə qabil deyildir. Bunun üçün də bolşevik nəzəriyyatı ilə tətbiqatı arasında daimi bir mücadilə və səmimiyyətsizlik mövcuddur. Bu mücadilədə üstünlüyün şübhəsiz kommunizmdə əsil olan mərkəziyyət və hakimiyyət tərəfində qalacağını anlamaq müşkül deyildir.

Lenin, "Dövlət və inqilab" adlı klassik əsərində xəyali kommunizmi anarxistlər kimi hökumətsiz və səbri qüvvətdən azad, tamamilə sərbəst insanlar səmiyyətindən ibarət bilərək hökumətin "getdikcə ölməyə məhkum olduğunu təlim etdiyi halda, "Proletariya hakimiyyəti" adını verdiyi dünyanın ən şiddətli və ən müstəbid bir hökümət sistemini işə salmış və əməli şəkildə təsis eyləmişdir. Milliyyət məsələsində də öylə: hər milləti tamamilə sərbəst və öz müqəddəratına şəxsən hakim qəbul edərək, sözdə sovet sisteminin ana əsasları daxilində federalizmə mühüm bir mövqe ayırdığı halda, işdə dünyada tayı olmayan bir sentralizm vücudə gətirmişdir.

"Sovet Rusiyasında millətlərin hüquqi məsələsi" adlı məqaləsində rus sosialistlərindən Timaşov sovet federalizminin yapmacıqlarını təhlil edərkən ilk nəzərdə görünən anlaşılmaz xüsusiyyətləri izah edə bilmək üçün sovet dövlətinin çox da məchul olmayan xüsusiyyətini qeyd edir. O deyir ki,. "Sovet hökuməti hakimiyyəti ikiləşmiş dövlətlər tipində bir təşkilatdır. Əski Romanın miladdan sonra iki əsr müddətincə davam edən halı da bu şəkildə idi. Senat bütün o rəsmiyyəti ilə prinsinin mütləqiyyətini pərdələyirdi. Merving xanədanına mənsub krallar zamanında Frank monarxiyası dəxi hüquqi hakimmiyyəti Mayordomlara tərk eyləmişdi. Yaponiya iki əsrdən çox rəsmi şan-şöhrətin kamilən dini hökmdar Mikadoya aid olduğu halda, hüquqi hakimiyyətin dünyəvi imperator Şiyoqonlara aid olduğuna şahid olmuşdur". Bu təşbihlərə o, bir də müasirlərdən Mussolini diktatorluğunu əlavə edir. İtalya bir tərəfdən rəsmi surətdə konstitusiyalı idarəni mühafizə eyləmiş, digər tərəfdən də bütün hakimiyyəti kiçik bir dəstənin əlinə

vermişdir. Bunlara biz də islam tarixindən bir çox misallar əlavə edə bilərdik. Bunlardan yalnız birisini qeyd edək: Abbasilər zamanında hökumət rəsmən xəlifələrin ikən, felən bir zaman iranlı bərməkilərin, bir zaman da türk əmirlərin əlində qalmışdı. Müasir Rusiya dəxi bu qəbildən bir hökumətdir. Rəsmən "Sovet hökuməti" ünvanını daşıyan bir hökumət adı ilə idarə olunur ki, hüquqən "zəhmətkeşlər" tərəfindən seçilən əsaslara istinad edər. Halbuki, həqiqətdə tamamilə kommunist firqəsinə və bu firqənin başında duran məhdud diktatorlar zumrəsinə məhkum və tabedir.

Federalizm pərdəsi altında sentralizm çöhrəsini saxlayan sovet sistemini haqqıyla anlaya bilmək üçün Timaşov tərəfindən təsbit olunan bu xüsusiyyətin zikri mühümdür. Sovet hökumət təşkilatlarında tərkib və təşkiledici bir prinsip halında olan federalizm əsasına müqabil, Kommunist firqəsi sistemində çox mühüm bir rola malik olan qatı sentralizm əsasına qarşı qoyulmaqdadır. Sovet hökuməti bugünkü halını buluncaya qədər müxtəlif şəkillərə girmiş, Sovetlər İttifaqını tənzim edən müqavilələr haldan-hala keçmişlərdir. Halbuki, Kommunist firqəsində hakim olan mərkəziyyətçilik heç bir zaman zəiflədilməmişdir. Bu gün artıq "İttifaqlar Kommunist Firqəsi" adını daşıyan bolşevik firqəsinin 1925 sənəsinə qədər Sovetlər İttifaqından Rusiya ismi rəsmən qaldırılmış ikən daşıdığı isim Rusiya Kommunist Firqəsi idi. Bu gün müxtəlif cümhuriyyətlər daxilində hər nə qədər Gürsüstan, Azərbaycan, Özbəkistan və sairə kimi adca "milli" kommunist firqələri təşəkkül eyləmişsə də, felən bu firqələrin vəziyyəti Rusiya Kommunist Firqəsinin birər vilayət komitəsi vəziyyətindən fərqli deyildir. Bunlar ən kiçik xüsusiyyətə varıncaya qədər təlimatlarını Moskvadan, Kommunist Firqəsi Mərkəzi heyətindən alırlar. Bu "Kommunist Firqələri"nin baş katibləri mərkəzdən təyin olunur. Onların Üçünsü İnteriasionalda müstəqil yerləri də yoxdur. Onlar, burada Rusiya Kommunist Firqəsi şəxsiyətində təmsil olunmuş hesab edilirlər. Üçüncü İnternasionalda bir alman, bir fransız, bir bolqar kommunist firqəsi varkən, bir Qafqaz, bir Türkistan və ya bir Ukrayna Kommunist Firqəsinə yer yoxdur. Buna lüzum da görülməyir. Çünki, hələ çarlar zamanından bəri bütün bu vilayətlər Rusiya Kommunist Firqəsi tərəfindən təmsil olunmuş və bu firqə heç bir zaman öz daxilində "istiqlala deyil, azacıq bir mərkəziyyətsizliyə belə dözməmişdir.

Rusiya şəraitində və kommunist firqəsi içərisində tətbiq olunan bu müdhiş mərkziyyət Lenin və şagirdləri tərəfindən eyni zamanda Üçünsü İnternasional firqələrinə də sirayət etmişdir. Zatən Lenin tərəfindən tənzim olunub da Üçüncü İnternasionala mənsub kommunist firqələri üçün tətbiqi lazım görülən təlimat arasında Drakon (mürtəce - A.R.) qanunlarını andıran tələblər vardır. Özlərimi az-çox bilir, Avropa kommunistlərindən mühüm bir qismi vaxtilə Moskvanın bu amiranə ədasını çəkməmiş, İnternasionaldan çıxmışlardır. Bu çıxanlardan birisini təşkil edən fransız kommunistlərindən Frossar 1923-cü ildə nəşr eylədiyi bir risaləsində Rusiya Kommunist Firqəsinin bütün cahan kommunistləri üzərində təsis etmək istədiyi diktatorçu idarəni, bu Moskva hakimiyyətini çəkə

bilmədiklərindən heysiyyət sahibi kommunistlərin Üçüncü İnternasionalı nə surətlə tərk etdiklərini bütün təfsilatı ilə izah eyləmişdir. Frossar deyir ki, “Moskva kommunistləri özləri ilə bərabər çalışmağı deyil, onlar kimi düşünməyi və dünyanı ancaq onların gözlərilə görməyi tələb edirlər. Tətbiq etdikləri bu müstəbidçi taktikayla onların nə kimi bir nəticə əldə etdiklərini tədqiq isə mövzumuz xaricindədir”.

Frossara baxılırsa bu nəticə çox elmidir.

VI

MİLLİYYƏT MƏSƏLƏSİ YALNIZ BİR GÖSTƏRİŞDİR

Məqaləmizin başında kommunistlərin məfkurə etibarı ilə qatı bir mərkəziyyətçi olduqlarını qeyd eyləmişdik. Firqə və İnternasionaldakı təcrübələri ilə təşkilat sahəsində dəxi, məfkurələrində olduğu qədər qatı və amansız bir mərkəziyyətçi olduqlarını görürük.

Rusiya Sosial-Demokrat Firqəsi daxilində bir partiya təşkil etdiyi zamanlarda belə, bolşevik firqəsi mərkəziyyətçilik ümdəsinə qarşı müqəddəs bir iman bəslər, ona qarşı adətən ibarət edərdi, İndi sözdə də olsa tətbiq etdiyi federalizmi o zaman adətən bir küfr hesab edər, bu məsləki izləyənləri əksinqilabçı deyə daşqalaq edərdi. Çünki federalizm onların fikrincə, istehsal vəsaitinin inkişafına mane hesab olunurdu. İnqilabı sürətləndirən ən böyük amil isə bu inkişaf idi. O halda bolşevikləri milli istiqlal şüarı ilə federalizmə, sözdə də olsa, güzəştə getməyə məcbur edən səbəb əcəba nədir?

Bu sualın cavabı 1921-ci ildə keçirilən kommunist qurultayı tərəfindən qəbul olunan bəyannamədə bulunur. Bu bəyannamədə deyilir ki, “Kənar vilayətlərdə kommunist firqəsinin tərəqqi və inkişafı xüsusi bir qrup müşkilata məruz qalır. Bir tərəfdən kənar vilayətlərdə çalışan velikorus arxadaşlar hakim bir millət mühitində yaşadıqları və milli hakimiyyət acısını dadmadıqları üçün əksəriyyətlə milli xüsusiyyətlərin sovet işlərində əhəmiyyət və təsirini təqdir etmir və yaxud bu xüsusiyyətlə heç hesablaşmayırlar... Digər tərəfdən də yerli kommunistlər ki, milli hakimiyyət zülmlərini çəkmişlər və bunun təsirindən hələ qurtulmamışlardır, çox kərə olur ki, milli xüsusiyyətlərin əhəmiyyətini ezam edirlər və zəhmətkeşlərin sinfi mənafei və xüsusiyyətlərini nəzərə almırlar və yaxud bir millətə mənsub zəhmətkeş əhalinin mənafeini o millətə məxsus müştərək deyə anılan mənafelə qarışdırırlar ki, bu da onları kommunizmdən uzaqlaşdıraraq burjua-demokrat şovinizminə doğru cəlb edir”.

Göründüyü kimi, nə olsa da, bolşeviklər tərəfindən idealizə olunan mərkəziyyətçilik nə qədər mühüm və milli xüsusiyyətlərin bir həmlədə yer üzündən silinməsi nə qədər arzu olsa da, acı həqiqət yenə həqiqət olaraq qalır. Səkkizinci kommunist qurultayında Lenin deyirdi ki, “Biz hər nə qədər bir

Finlandiya milləti bilməyib, sadə zəhmətkeş fin xalq kütləsi tanımaqda israr etsək də, bu isrardan bir şey çıxmaz. Çünki mövcud bir şeyi tanımamaq olmaz. Zira o mövcudluq nəhayət özünü tanıtdırar". Milli hərəkətlər isə yalnız Finlandiyada deyil Rusiyanın hər tərəfində mövcuddu və bu mövcudiyyətlərini onlar hələ fevral inqilabından əvvəl hiss etdirmişlər və inqilab illərində yaxşı böyümüş və irəliləmişlərdi. Bu şərait daxilində milli hərəkatları inkar etmək çox ciddi bir düşmən qazanmaqdan ibarət olardı. Halbuki, "federalizm" adı altında işlənən yapmacıq bir sistemlə bu hərəkatı bolşevik məqsədinə doğru döndərmək qabildi. Milli hərəkatlara verilən zahiri əhəmiyyətlə onlardan bir qisminin dostluğu qazanılır, şəklən milli birər hökumət halına gəlmələrilə də bu millətlər eyni zamanda "Milli məhkumiyyətdən qurtulmayan" digər millətləri təhrik üçün gözəl bir səbəb olardı. Nədən bu sistemin tərəfi saxlanılmayacaqdı? Bolşevik mühərrir və partizanlarından Uşinski Kommunist Firqəsinin "Göstərişli şüarlar"dan çox həvəslə istifadə etdiyini söyləmişdir. "Biz milliyət şüarını ortaya atdıq... Halbuki burjua dövründə bu məsələnin həll edilməyəcəyini çox əla bilirdik. Bizim proqramımızda or-dunun milisə çevrilməsi tələbi də vardı. halbuki, mütərəqqi sosializm dövründə mili-sə shtiyas yoxdur. sosializm uğrunda mücadilə dövründə isə milis deyil, ordu lazımdır. Fəqət bu qərarın şöhrətəlayiq dəyəri olmasa, da ifşaedici bir mahiyyəti vardı. Milliyət məsələsindəki şüarlarımızın əhəmiyyəti də bunda idi. Milli hakimiyyət burjuaziyanın son istinad etdiyi pənahgahdır. Bu silahı biz milliyyətin tam xilasını elan etmək surətilə paralizə edə bilərik.*". Milliyət siyasəti öz etirafları lüzumunca kommunistlər üçün sadə bir göstərişdən ibarətdir. Bu göstərişlə onlar yenə öz et-raflarınca Sovet hökumətinin xaricindəki cazibiyyətini təmin edirlər*. Yoxsa mahiyyət həddində hər şey əskisi kimi qalır və kommunist arzusu çoxdan bəri bəslədikləri mərkəziyyətçilik qayələri ilə kosmopolitiklərindən zərrə qədər fədakarlıq etməmişlərdir. Səkkizinsi Kommunist qurultayında Tomski demişdi: "Bu salonda tək bir kişi bulunmaz ki, millətlərin öz müqəddəratını həllə səlahiyyətdar olduqları şüarı ilə milliyyət hərəkatının təbii və arzu edilən bir hərəkat olduğunu bəyan eyləsin. Buna biz yalnız şərin kiçiyinə baxar kimi baxırıq". Sovet federalizminin mürşidi Stalin isə onuncu firqə qurultayında "Milli müqəddaratın təyini" şüarı ilə biz çoxdan vidalaşdıq" demiş və

* Səkkizinçi qurultay qərarlarından.

*Bu cazibiyyət uçündür ki, onlar Lehistana qarşı Belorus Sovet Cümhuriyyətinin hüdudunu genişləndirir. Bessarabiyaya təsir üçün Rumıniya hüdudunda Moldaviya Sovet Cümhuriyyətini təsis edir. Əfqan hüdudunda Özbəkistan İran hüdudunda da Türkmənistan Cümhuriyyətləri təşkil olunur. Eləcə də Türküstan Çini hüdudundakı Qazaxstan Cümhuriyyəti ilə Azərbaycandakı Kürdüstan Cümhuriyyətinin də təşkilində İran türkmənləri ilə Rusiya türkmənlərini birləşdirmək məqsədi güdüldüyünü Daşkənd bolşevik hərbi idarəsi tərəfindən nəşr olunan "Военны мысл" məcmuəsi heç də gizlətməmişdi.

həqiqətdə isə "təqib etdiyimiz məqsəd vahid cahan iqtisadiyyatı daxilində fəhlələrin birləşməsidir. Federasyon isə bu vəhdətə doğru gedən yolun ancaq bir mərhələsidir" - deyə əlavə eyləmişdir.

VII

DAXİLDƏ MƏRKƏZİYYƏT, XARİCDƏ İMPERİALİZM

Həqiqi məqsədi Rusiyada şiddətli bir kommunist mərkəziyyətini təsis ikən, "millətlər istərlərsə Rusiyadan ayrıla da bilərlər" şüarı ilə meydana atılaraq saxta federasyon pərdəsi altında əski məqsədinə nail olan sentralist kommunizm sovetlər hüdudu xaricində tətbiq etdiyi milliyyət siyasəti ilə də qızıl imperializm rolunu oynamaqdan başqa bir şey yapmayır.

Sovet hökuməti özünəməxsus ikiüzlülüklə burada da qarşımıza çıxır. Bir tərəfdən Sovet xariciyyəsi Avropa imperializminə qarşı mücadilə vəziyyətində bulunan Şərq millətləri ilə dostluq təsisinə çalışırkən, digər tərəfdən də Üçüncü İnternasional ajanları bu məmləkətlər daxilində kommunist firqələri təsis etmək üzərindən bir an üçün olsun qəflət etməyirlər. Çünki bolşeviklərcə bu gün özləri ilə səylərə şərik olunan Şərqdəki milli inqilab hərəkatları yalnız müvəqqəti bir zaman üçün özlərinə arxadaş ola bilərlər. Yoxsa onlar dəxi Avropadakı işləri kimi, birər xain burjua olub, bu günün dostu olsalar da sabahın düşmənləridir. Buna görə də Rusiya daxilindəki millətlərə qarşı Sovet federalizmi şəklində ələ keçirilmiş olan kommunizm mərkəziyyətçilik, xaricdəki "müstəmləkə və yarımmüstəmləkə" millətlərinə qarşı da kapitalizm ilə mücadilə pərdəsi altında gəlib çatmaq istəyən Qızıl İmperializmdir!..*

---

* Bu xüsusda təfsilat üçün bundan sonra gələn məqaləyə müraciət oluna.

BOLŞEVİKLƏRİN ŞƏRQ SİYASƏTİ

I

GÖSTƏRİŞLİ ŞÜARLARDAN BİRİ

Bolşeviklərin "çox həvəslə istifadə etdikləri göstərişli şüarlar"dan birisi də iştə bu "Şərq siyasəti"dir. Bu siyasətə onlar əksəriyyən koloni siyasəti dəxi deyirlər. Kolonilərdə "Milli qurtuluş" və yaxud "Milli istiqlal" mücadiləsini kommunistlər necə qiymətləndirirlər?

Milli istiqlal uğrundakı mücadiləsində Rusiyadakı hadisələrdən çox böyük surətdə istifadə etmiş bir məmləkətdə belə bir sual verməyi mümkün hesab edənlərin olacağını təxmin edə bilərik. Fəqət bir sıra obyektiv hadisələr nəticəsində təsir edən məlum bir qənaətə rəğmən, kəmali-cəsarətlə tələb edirik ki, "Sovetlər İttifaqı" daxilində tətbiq olunan "milliyyət siyasəti"ndə olduğu kimi, bolşevizm "Şərq siyasəti"ndə dəxi hiylədən ari deyildir.

Leninin və onunla bərabər bugünkü Rusiya diktatoru Stalinin imzaları ilə vaxtilə bütün islam dünyasına, ümumiyyətlə bütün Şərq millətlərinə xitabən nəşr olunan bəyannamələri xatırlayırıq. Bu bəyanatlardan nəşət edərək Türkiyə, Əfqanıstan, İran və sairə kimi Şərq millət və dövlətləri ilə bağlanan müqavilələri də unutmayırıq. Bu müqavilələrdə Qızıl rus hökuməti cömərd davranmış, elan etdiyi yüksək prinsiplərə həqiqətdə sadiq qalmış kimi bir vəziyyət almışdır. Çar dövründən qalma, Rusiyanın bu məmləkətlər üzərindəki nüfuzu bütün hüquq və imtiyazlardan sərf-nəzər eyləmiş, hətta Rusiyanın bu məmləkətlərdən alacağı bütün borcları ləğv etməklə bərabər, buralarda mövcud bütün imtiyazlarla Rusiyaya aid maliyyə və hüquqi ləyaqətdən belə vaz keçilmişdir. Bu bir faktdır. Faktları inkarə qalxacaq qədər inadkar tənqidçilərdən deyilik. Fəqət lüzumunda işimizə gələn bir faktdan kifayət dərəcədə istifadə etmək məqsədilə onu bir dərəcəyə qədər idealizə etmək əməli siyasət nöqteyi-nəzərindən faydalı olsa da, bu metodik faktları olduğu kimi görmək xassəsini pozacaq qədər irəlilətmək dəxi zərərlidir.

Rus "Lafonten"i məşhur Krılovun "İstifadə edə bilmədiyimizi hədiyyə edirik" - deyə bir misrası vardır. Bolşeviklərin Şərq məmləkətləri haqqındakı cömərdlikləri də bu növdəndir. Əlləri çatmadıqlarını hədiyyə edirlər. İrəlidə deyilmiş məmləkətlərlə bağlanan dostluq müqavilələrində cömərdcə tərk olunan "haqları" başqa cürə "müdafiə" zatən mümkün deyildir. Sovet Rusiya bir zərb-misala görə "Tökülmüş bəhməzi hədiyyə edirdi". Bundan başqa Şərqdəki bu "səxavət", Qərbdəki "qarət"lə də həmahəng idi. Rusiyanın milyardlara yetişib avropalılara hədiyyə etmək məcburiyyətində olduğu borclarını və yenə milyardlara dəyər əcnəbi imtiyazlarını ləğv ilə əcnəbi sərmayə və maliyyə məsələlərini zəbt edən bir hökumət bir neçə yüz milyonu belə olmayan Şərqdəki mənafeyindən, araya atdığı davanın məntiqi qüvvətini təmin üçün əlbəttə sərf-nəzər etməliydi. Bu,

maddətən qazanclı, tətbiqatca əməli, siyasətən şərəfli olduğu kimi, propaqanda nöqteyi-nəzərindən də parlaq bir manevrə idi.

Manevrə idi - deyirik, çünki manevra olmayıb da Sovet hökumətinin Şərqdəki qonşuları ilə dostluğu həqiqi və hər cürə istismar iştihasından ari həqiqətpərvəranə bir əsasə istinad etmiş olsaydı, o zaman biz aradakı siyasi razılıq və uyğunluğa baxmayaraq Şərq millətləri ilə sovet arasında sənələrcə davam edən və hələ də bir cürə həll edilməyən iqtisadi ixtilaflarla ticarət mübarizələrinə şahid olmazdıq. Bu mücadilə Türkiyədə o qədər çox duyulmaz. Çünki burası o vaxtdan bəri beynəlmiləl mübadilə nöqteyi-nəzərindən, ya idxalat və ya ixracatda olsun Rusiyaya möhtac deyildir. Öylə ikən dəxi Şərq millətlərimdən siyasətən ən çox anlaşmış olunduğu bu məmləkətdə belə Moskva hökuməti iqtisadi və ticari münasibətini ancaq keçən sənə tənzim edə bildi, halbuki İran belə deyildir. İran iqtisadiyyatı Rusiya bazarına bağlıdır. Hərdən o İran idxalat və ixracatının həmən yarısından artığı Rusiya hesabına icra olunurdu. Coğrafi mövqe etibarilə İran üzərindəki müstəsna vəziyyətdən istifadə ilə Sovet xarici ticarəti İranı adətən kölə halına gətirmiş, bu “dost məmləkəti”, heç bir düşmənin edə bilməyəcəyi bir şəkildə istismar eyləmişdir. Xarici ticarətdə tətbiq etdiyi dövlət inhisar sistemi üzündən Şimali İranın yeganə müştərisi olan Qızıl Rusiya rəqibsiz alıcının təsviri qabil olan hər cürə ehtikar və müamilə kötülüyünü icradan zərrə qədər fərq olmamışdır. İş o yerə gəlmişdir ki, vaxtilə bolşevik inqilabını idealizə edən tərəqqipərvər İran ticarət burjuaziyası başda olmaq üzrə Şimali İranın ən mühüm ticarət mərkəzləri Rusiyaya qarşı aylarla davam edən boykotaj hərəkətini təşkil etmişlərdir. İran ictimaiyyəti sadə, təyin etdikləri sabit qiymətlərlə İran qurtuluşunun ən ağır şərtlərlə istismar edən müxtəlif ad və ünvandakı sovet şirkətləri və hər cürə iqtisad müəssisələri tərəfindən icra olunan təzyiqlərdən deyil, İran ilə Sovet Rusiya arasında o yüksək dayaqları əhatə edərək bağlı olunan siyasi müxadinət müqavilələrindəki maddələrində açıq surətdə (bir-birinə) zidd edildiyindən çox acı bir dillə şikayət etməkdədir. Yarımrəsmi “İran” qəzetəsindən başlayaraq ən kiçik vilayət qəzetələrinə varıncaya qədər bütün İran mətbuatını sənələrcə tutan mübahisə haqqında müxtəsər də olsa bir fikir verə bilmək üçün Gilan nümayəndəsi Kəyastovanın bu barədə nəşə etdiyi dəlili risaləsindən 26 fevral 1926-cı ildə bağlanmış Moskva dostluq müqavilənaməsinin ruslar tərəfindən pozulan maddələrini buraya nəql edirik: “Yuxarıda söylənmiş müqavilənamənin 3-cü maddəsinə baxmayaraq, Kəyastovan anladır - iranlılar Ətrək çayının suyundan istifadə edə bilmədikləri kimi, Firuzə kəndi (ki burada məşhur Firuzə daşı istehsal olunur) də İrana verilməmişdir. 10-cu maddəyə əsasən Pəhləvi (sabiq Ənzəli) limanı İrana təslim olunmalıydı. (Bu liman çarlıq Rusiyası tərəfindən inşa olunmuşdur. İmtiyazı şah hökumətindən alınmışdı.) Halbuki bu günə qədər təslim edilməmşddir. 11-ci maddəyə göpə İran sularında Rusiya hərb gəmiləri dura bilməz. Halbuki imperatorluq dövrünə aid hərb gəmiləri indi də yalnız adlarını dəyişməklə Pəhləvi limanında dolaşır və kiçik İran gəmilərinə nəzarət edirlər. İran

dövləti tərəfindən satın alınan kiçik bir gəminin Rusiya vasitəsi ilə (Volqa çayı ilə Xəzərə enməsinə belə Rusiya tərəfindən mane olunmuşdur. 14-cü maddənin əksinə, "Şilat" adı ilə tanınan Pəhləvi limanı ətrafındakı məşhur balıq ovu təsisatını zəbt ilə ildə altı milyon lirəlik İran sərvəti sovet Rusiya tərəfindən qəsb edilmişdir. ("Şilat" balıq ovu imtiyazı vaxtilə Çar Rusiyasının əldə etdiyi imtiyazlardan olub bolşeviklər tərəfindən sözdə İrana qaytarılmış müəssisələrdəndir.) "19-cu maddə bolşeviklər tərəfindən sıx surətdə şərh olunaraq rüsumatda yeni qiymətlərin deyil, 1903-cü ildə çar məmurları tərəfindən məhdudlaşdırılmış Rusiya lehinə olaraq tənzim olunan qiymətlərin tətbiqi üzərində israr olunur. 20-ci maddənin əksinə İran əmtəəsinə tranzit haqqı verilməyir".

Bunlardan başqa Rəşt nümayəndəsi İran ticarətinin Rusiya daxilində düçar olduğu təcavüz və zülmlərdən və İranda tətbiq olunan ticarət politikasından dəxi ayrıca bəhs edir ki, bu da başqa bir dastandır.

II

MİLLİ İSTİQLAL HƏRƏKATLARI VƏ BOLŞEVİZM

Milli istiqlal hərəkatı, məlum olduğu üzrə siniflər fövqündə bir hərəkatdır. Bu hərəkat millətin müştərək mənafeyini əcnəbi bir istila və ya istismara qarşı müdafiə edir. Halbuki, xalis bir kommunist nəzərində mənfəətləri müştərək bir millət kütləsi yoxdur. Bugünkü cəmiyyətlər onların nəzərində birər kapitalist cəmiyyətlərdən ibarətdir. Bu mülahizə ilə də cəmiyyətlər birər vəhdət təşkil etməkdən uzaqdırlar. Vahid bir cəmiyyət yoxdur. Yalnız biri-digəri ilə düşmən və daima mücadilə halında olan siniflə vardır. Bu nöqteyi-nəzərdən baxılırsa bir kommunist, məhkum və müstəmləkə millətlərində olsa belə, milli vəhdət və milli mənfəət uğrunda mübarizə edə bilməz. Bu mühakimə ilə də əvvəlki bolşeviklər, əvvəlki marksizmə sadiq qalaraq proletariya sinfinin kosmopolit olduğunu iddia eyləmiş, fəhlənin vətəni yoxdur - deyə müstəmləkəni istismar edən imperializm millətçiliyi ilə, müstəmləkə və yarımmüstəmləkə halında olan Şərq məmləkətlərinin xilas və istiqlalına çalışan milliyyətçilik arasında nəzəri olaraq fərq görmək istəməmişlərdir. Hər millətin öz müqəddəratını hələ səlahiyyətdar olması şüarının da bunlarca əksinqilabi bir geriləmə əsəri olduğu məlumdur.

Fəqət əməli bir inqilabçı olan Lenin kəndli məsələsində olduğu kimi, milli qurtuluş və istiqlal hərəkətlərinə münasibət məsələsində də tədbirli davranmış, fəaliyyətə keçəcəyi sonku dövrlərdə məhkum millətlərdəki milli istiqlal cərəyanına ustaca yapaşaraq onlardan istifadə yolunu kəşf eyləmiş və bu xüsusda o günə qədər bolşevik nəzəriyyatçılarınca məchul bir hərəkət xətti sızmışdır. Bu hərəkət xəttinə görə "İngiltərə, Fransa, Almaniya və Amerika kimi məmləkətlərdə milli vəhdət, yəni siniflər arasındakı iştirak nöqtələri çoxdan öz dövrünü yaşamışdır. Burada obyektiv olaraq bütün milləti əlaqədar edən məsələlər yoxdur. Bunun üçün də bu

kimi məmləkətlərdə milli vəhdəti partladaraq onun yerinə sinif vəhdətini qoymaq lazım. Halbuki inkişaf etməmiş məmləkətlərdə, yəni müstəmləkə və yarımmüstəmləkə halında olan məmləkətlərdə məsələ tamamilə başqadır. Bu məmləkətlərdə məzlum və kapitalistcə inkişaf etməyən millətlər vardır. Bu millətlərdə isə üfüqi olaraq milli məsələ hələ mövcuddur ki, bu da demokratiyanın təsiri və yabançı millət təhkimini atmaqdan ibarətdir.

Leninə görə sosializm inqilabı yalnız cahan fəhləsinin cahan kapitalistinə qarşı üsyanı şəklində deyil, eyni zamanda müxtəlif demokratik inqilablarla müstəmləkələrdəki milli istiqlal hərəkatlarının daxil olduğu beynəlmiləl bir kombinasiya içərisində cərəyan edəcəkdir. Bu kombinasiya dünya müharibəsindən sonra artıq çox mühüm bir amil olaraq tarix səhnəsinə çıxması təxmin və hiss olunan Şərqdəki milli istiqlal hərəkatını böyük surətdə istifadə etməyi idxal etmək, təbii ki, Üçünsü İnternasional müəssisini düşündürən ən böyük məsələlərdən biri olmuşdur. “Milli vəhdət”in Avropada belə özünü yaşamış bir radəyə gəlmədiyini, utopik sosialist üsyanının “gecikdiyini” təsbit və təsdiq edən bolşeviklər üçün “Cahan imperializminə” qarşı inkişaf etməmiş Şərq millətlərindəki istiqlal cərəyanını körükləməyə ayrıca əhəmiyyət vermək lazım idi. Bu vasitə ilə onlar hərbdən əvvəlki vəziyyəti geri döndərmək üzrə olan Avropa kapitalizmi qarşısındakı geriləmələrini daha az zərərlə həyata keçirmək üçün əlverişli bir manevra etmiş olduqlarına qanedirlər.

Bolşeviklərə məxsus digər göstərişli şüarla kimi bu qənaət də pərdə altında saxlanan ikinci bir üzə malik olmasaydı, milli istiqlal mücadiləsi ilə demokratiya həyatına keçmək əzmində olan Şərq üçün bolşeviklər qədər ,yaxşı bir dost olmazdı. Yalnız nə edərsiniz ki, kəndliyə torpaq verib də məhsulunu verməyən kommunizm, Şərqdə istiqlal hərəkatını qüvvətləndirməklə bərabər, bu hərəkatın təbii nəticəsi olan istiqlala dözə bilməz. O, düşmən olduğu Avropa imperializminin Şərqdən çıxarılmasını istehdaf etməklə bərabər bu azad Şərqin kommunizm internasionalından da asılı olmayan bir demokratiya təşkil etməsin qətiyyən razılıq göstərə bilməz. Canındakı bu ikilikdəndir ki, o, Şərqdəki milli hərəkatları tənqid və ilk sırada onlara yardım etdiyi halda, direktivini Moskvadan almaq surətilə hərəkət edən yerdi kommunist firqəsinin təşkilini dəxi unutmaz. Fəaliyyət və mücadilə halında olan milli istiqlal və milli demokrat başçılarına dostluqdan bəhs edərkən o, bu başçıların istinad etdiyi xalq kütlələrinə əsl xilarkarlarının Kommunist Firqəsi olduğunu hiss etdirməyi bir an üçün olsun unutmaz. İndiki rəhbərlərin müvəqqəti bir zaman üçün dözülən adamlar olub, yoxsa həddi-zatında bunların da birər qəsbkar və sabahkı xalq düşmənləri olduğunu daima təkrar etdirir durur və ilk fürsətdə o və ya bu surətlə ayağı qapan millətçilər məmləkəti daxili müharibələrə sövq etmək əleyhində kommunist sui-qəsdi təşkil ilə məmləkəti daxili müharibələrə sövq etməkdən dəxi geri durmaz. Bu ikiüzlu siyasətin müxtəlif təzahürləri Türkiyə istiqlal hərbi əsnasında az görülmüş deyildir. Hal-hazırda cümhuriyyət ədaləti qarşısında tutduqları əməllər üçün hesab

görmək zərurətində olan türkiyəli kommunistlərin düşdükləri macəra dəxi bunu isbat etməkdədir. Fəqət bu macəranın ən qanlı misalını Uzaq Şərqin böyük məmləkəti Çin təşkil edir. Dünən Moskvanın ən sıx müttəfiqi hesab olunan Çin millətçiləri ilə sovet hökuməti arasında bu gün qanlı bir ixtilaf çıxmışdır. Dünənə qədər Sun Yat Sen kimi böyük Çin mücahidi tərəfindən təsis olunan Qo Min Dan firqəsinin sol cinahını təşkil edən kommunistlər indi bu firqədən ayrılmış, Kantonda millətçilərə qarşı üsyan bayrağı açaraq müvəqqəti bir zaman üçün Sovet hökuməti elan eyləmiş, Qızıl Moskvanın hərbi kommunizm dövründəki ixracatını həmən orada tətbiq etməyə başlamışlardır. Fəqət, bu hərəkat Rusiyada olduğu kimi müvəffəqiyyətlə nəticələnməmiş, millətçilər müqabil bir həmlə ilə üsyançıları cəzalandırmış və idarəni təkrar ələ almış, Sovet konsulu başda olmaq üzrə Rusiya kommunist müəllimləri də daxil olduğu halda Kanton macərasında iştirak edənləri şiddətlə cəzalandırmışlardır. Belə ki, Çin istiqlal hərəkatını qüvvətləndirmək yerinə, öz ikiüzlülüyü nəticəsində sovet hökuməti hal-hazırda Çin milliyyətpərvərlərini qardaş qanı tökmək və öz sıraları arasında daxili hərb açmaq məcburiyyətində buraxmışdır. Yalnız Çində deyil, özlərinə fürsət verilərsə, onların hər tərəfində edəcəkləri iş bundan ibarətdir.

III

ÇİN TƏCRÜBƏSİNDƏN ALINAN DƏRSLƏR

Bugünkü Stalin diktatorluğunun nəzəriyyəçisi Buxarin son günlərdə toplaşan XV Kommunist konqresində III Kommunist İnternasionalına aid müfəssəl raportunda o cümlədən bu məsələ üzərində duraraq "Müstəmləkə məsələləri və Kommunist İnternasionalı" münasibətini izah zəminində Leninin yuxarıda qeyd edilmiş tezisini zikr etdikdən sonra sözü Çindəki hadisələrə keçirərək deyir ki: "hər nə qədər Lenin milli istiqlal və milli vəhdət hərəkatlarının geri qalmış məmləkətlərdə dəstəklənməsini vəzifə hesab edirsə də bu vəzifə ancaq o hərəkatların fəhlə sinfi əleyhinə çevrildiyi zamana qədər caizdir. Əks təqdirdə "Milli vəhdət" möhkəmliyini lüzumlu edən səbəb itirildiyindən, o hərəkatın lazımlılığı da aradan qalxmış olur*.

"Milli hərəkat" istiqamətinin fəhlə sinfi əleyhinə çevrilmə dərəcəsi isə, Buxarinə görə, Kommunist Firqəsinə qarşı göstərilən əlaqə və rəftar ilə təyin olunur. Müəyyən bir Şərq məmləkətində Kommunist Firqəsinin hürriyyəti məhdudlaşdırılır, kommunistlər təqib edilir və fəhlə sindikatlarının haqq və hüququ hədələnirsə, elə bir məmləkətdə artıq siniflər arasında müştərək milli məqsədlərdən bəhs oluna bilməz. Kommunist Firqəsini təqib edən bbir hökumət isə, milli-istiqlal

*"Правда", 13 dekabr, № 285.

davasında olan bir Şərq hökuməti olsa belə, irticaçı bir hökumətdir və kapitalist Avropa hökumətlərindən heç bir fərqi yoxdur.

Buxarincə Çin milliyətpərvərləri artıq düşmən sırasına keçmiş qara irtica qüvvətindən başqa bir şey deyildirlər. Yalnız Çin deyil, Hindistan hərəkatı dəxi artıq Buxarini cəzb edə bilmir. Dünya müharibəsi əsnasında inkişaf edən Hindistan sənayesi xatiri sayılan yerli burjua sinfi yaratmışdır. Bu burjua ibtidada milli-istiqlal ardınca gedərək milli vəhdət şüarını işə salmış və Hindistan üsyançılarına yaxşı yardım etmişdir. Çin hadisələrindən dərs alan İngiltərə imperializmi isə tədbirli davranmış, qüvvət peyda edən Hindistan fabrikaçılarına qarşı silahlı bir tövrlə (yanaşaraq özləri ilə anlaşma üsulunu lazım bilmiş, İngiltərə əmtəəsinə Hindistan əmtəəsi ilə rəqabətlə üstünlük verən bəzi rüsumların ləğvi kimi tədbirlərlə yeni Hindistan burjuaziyasının könlünü almış, onu ifrat hərəkətlərə qapılmaqdan mühafizə etmişdir. Belə ki, indi İngiltərə imperialistləri ilə etilafa girən Hindistan burjuaziyası artıq "Moskva agentləri" ilə mücadiləni düşünür, hal və xasiyyəti bəlli olan əsil sahibi İngiltərəni hər halda "vəziyyəti məchul" yenisindən üstün tutur". Bu vəziyyət qarşısında Buxarin təbii ki, baş sındırır və bu nəticəyə gəlir ki, "Bizim üçün artıq Çində olduğu kimi Qomindan firqəsi kimi bir firqəyə daxil olaraq uzun bir zaman üçün Hindistan millətçiləri ilə bir təmərküzdə olmaq ehtimalı qətiyyən qalmamışdır. Çünki, deyir, burada ta başdan bizə düşəcək vəzifə Hindistan burjuaziyasını sadə tənqid deyil, onun hərəkətlərini ifşa etməkdən ibarət olacaqdır. Çünki bu burjuaziya - Buxarin söyləyir: - Leninin qoyduğu şərtlərə əməl etməyir. Əvvəla ingilis imperialistləri ilə davamlı mücadiləyə hazır deyil və ikincisi kommunistlərə qarşı fəal bir mücadilədə olaraq möhtac olduqları miqyasda özlərinə hürriyyət verməyir".

Çin təcrübəsindən sonra Hindistandan da qorxmağa başlayan Buxarİn *"Misir, İran və bu qəbildən digər bir məmləkəti** dəxi alırsaq buradakı obyektiv şəraiti diqqətlə təqib etmək məcburiyyətindəyik" - deyir. Çünki "bunların hər birində özlərinə məxsus xüsusiyyətlər vardır ki, onların tədqiqi bizi özlərinə qarşı ümumi müstəmləkə siyasətinin zəruriliyindən qeyri bir sıra tədbirlər qəbuluna məcbur edir".

Çin hadisəsindən Buxarin təmsil etdiyi Rusiya Kommunist Firqəsi və III İnternasional naminə, müəyyən hissələr götürdüyü kimi, açdıqları şanlı mübarizədə kommunist inqilabı kimi xülyalar önündə deyil, milli vəhdət, milli istiqlal və milli demokratiya kimi həqiqətlər ardınca gedən Şərq milliyyətpərvərləri üçün də alınacaq çpx mühüm bir hissə vardır ki, bu da dostluq maskası altında hərəkət edən Moskva agentlərini gözdən buraxmamaqdır.

---

* Kursiv bizimdir.

IV

BUXARİNİN TƏRİFİ, MAHMUD BƏYİN TƏFSİRİ

Buxarinin tərifinə görə Turkiyə Cümhuriyyəti dəxi Çin dərəcəsində olmasa da, Hindistan qədər "Moskva agentləri" təqib edilən bir məmləkət halına girmişdir. Çünki burada Kommunist Firqəsinin hürriyyətsizliyi bir faktdır. Çünki burada da kommunistlər təqib olunur. Buxarin hər nə qədər istifadə etdiyimiz nöqtədə Türklərdən səhihliklə bəhs etmiş deyilsə də. III İnternasional agentlərindən Kitayqorodski bu bəhsi Moskvada nəşr olunan rəsmi kommunist qəzetələri vasitəsilə yayılan məqalələrində ətraflı izah eyləmişdir. Kitayqorodskinin 26 avqust tarixli 193 nömrəli "Pravda" qəzetində "Türkiyədə işçi hərəkatı vardır" sərlövhəsi ilə yazılan məqaləsi və yenə "Pravda" qəzetində "Türkiyədə işçi hərəkatı vardır" sərlövhəsi ilə yazılan məqaləsi və yenə "Pravda" qəzetində (30 avqust 1927. nömrə 196) Türkiyə seçkiləri və bu seçkilərdə iştirak hüququ və azadlığından məhrum qalan Türkiyə Kommunist Firqəsinə aid nəşr olunan baş məqalənin məğzi vaxtilə "Yeni Qafqasiya" məcmuəsinə əks etdiyi kimi, gündəlik mətbuata da keçmişdi. Bu məqalələrdə bir tərəfdən Çin milliyyətpərvərliyi kimi kamalçıların da (o cümlədən möhtərəm deputat Mahmud bəyin) "Türkiyədə işçi hərəkatı yoxdur" iddiası inkar, bu hərəkatın mövcud olub "Kamal hökuməti" tərəfindən təhdid və təqib olunduğu "isbat" olunur; digər tərəfdən də Türkiyə Kommunist Firqəsinin gizli surətdə işləmək zərurətində qaldığı təsbit olunurdu. Fəqət Kitayqorodskinin bu mövzuda daha ziyadə diqqəti cəlb edən bir məqaləni hələ Türkiyə mətbuatına yol tapmamışdır. Moskvada Kommunist Firqəsi Mərkəzi Komitəsinin fikirlərini yayan gündəlik "Pravda" qəzetinin 15 gündə bir nəşr olan "Bolşevik" adında bir əlavəsi vardır. Bu məcmuə Sovet hökumət nümayəndələri ilə Kommunist Firqəsinin ali üzvlərinə məxsus olmaq üzrə çap olunan bir topludur. Bu toplunun 30 sentyabr 1927 tarixində nəşr olunan nüsxəsində yenə Kitayqorodskinin qələmilə "Kamal Turkiyəsi haqqında qeydlər" başlığı altında uzunca bir məqalə nəşr edilmişdir. Bu məqaləyə Kitayqorodski bir haşiyə yazmışdır. Haşiyədə deyilir ki, "mətbuat səhifələrində bu künə qədər Kamal Türkiyəsi haqqında çap olan yazılar birtərəfli olmuşdur. Biz Ankara hökumətinin bu vaxta qədər yalnız islahpərvəranə hərəkatını işıqlandırmışıq və təsvir etmişik. Halbuki bu məqalə ilə mən Türkiyənin kölgəli tərəflərini işıqlandırmaq fikrindəyəm".

Türkiyə Cümhuriyyətinin - Kitayqorodskiyə görə "kölgəli" tərəfləri isə bundan ibarətdir: "Bir kərə Türkiyə Milli Demokrat bir cümhuriyyət deyil, sadə burjua-liberal bir cümhuriyyətdən ibarətdir. Xalq Firqəsi yeni zənginlərin firqəsidir. Mustafa Kamal Paşa bu yeni zənginlərin lideri və qəhrəmanıdır. Kəndli bu rejimdən qeyri-məmnundur. Onu xatircəm edəcək islahat yapılmamışdır və bu rejim durduqca yapılmaz da. Fəhlənin vəziyyəti isə təsviri qeyri-qabil bir

şəkildədir. O, səfil və pərişandır. Əsgərlər sabiq idarələrdə olduğu kimi, insanın şəxsinə lazım olan hörmətdən məhrumdurlar. Təlim əsnasında döyülür və təhqir olunurlar”.

Bu növdən bir çox çərən-pərənləri qeyd və təsbit etdikdən sonra (bugünkü Türkiyənin simasını təsvirə qalxışan Kitayqorodski tərbiyəsizliyin ciddən fövqünə çıxır. Kamal Türkiyəsinin siması - Kitaytorodskiyə görə - “Zəhmətkeş xalqın qanlarını soran varlı şəhər və kənd siniflərinin mənafeyini güdən həris, qəddar, mürtəce və çılpaq bir burjua hakimiyyətindən ibarətdir”.

Gündəlik İstanbul qəzetlərində təsbit etdiyi vəchlə Türkiyədə “kommunist hərəkatını tənzim və təşkil etmək vəzifəsi ilə məmur olan bu adama görə İngiltərə ilə sovetlər arasında zühur edəcək hər cürə ehtimalların təhhəqüq edə biləcəyi bu dövrdə Kamal Türkiyəsinin sovetlərə qarşı verdiyi “sədaqət imtahanından” müvəffəqiyyətlə çıxıb-çıxa bilməyəcəyini öyrənmək lazım imiş. Onun nəzərində «”Türkiyə bu imtahanda müvəffəq olmamışdır”. Çünki, İstanbul mətbuatı yoldaş Rozenquliçin Londonu tərk edərkən söylədiyi nitqini ələ salmışdır. Yoldaş Voykovun qətlini “Milliyyət” qəzeti “Bir bəyazın bir qızılı öldürməsi kimi ümumi bir hadisə qəbilindən hesab eyləmiş” və bu qədərlə kifayətlənərək Polşa hökumətinin bu xüsusdakı tədbirlərini kafi görmüşdür. Şükri Qaya bəyin Cenevrəyə gedərək Beynəlmiləl Çalışma Komitəsi ilə görüşməsi də Sovet mühərririnə şübhəli görunmüşdür. Necə ki, Fransa ilə kuponlar məsələsinin nəhayət bir surəti - hələ yaxınlaşdırılması da onun fikrinsə, sual və qayğı doğurur. Xülasə “Qızıl diplomatiya uzaqgörən olmalı, baş verəcək beynəlmiləl ixtilaflarda Türkiyənin sovetlərə qarşı bitərəfliyini yalnız sözdə deyil, işdə də təmin etməyə baxmalıdır!”

Bu təminatı görürük ki, XV Kommunist qurultayında söz söyləyən Buxarin nəzəri və əsaslı bir surətdə vəz edərək bütün Şərq məmləkətlərindən istəyir. Belə bir təminatın III İnternasionalca ən böyük zamini, şübhəsiz Kommunist Firqəsinin hər növ ehtimala qarşı bəhs ,olunan məmləkət daxilində qiyama hazır olmasıdır.

Hərbçi deputat möhtərəm Mahmud bəyin “Milliyyət” qəzetində nəşr olunan baş məqaləsində hər nə qədər III İnternasional hərəkatından Sovet hökumətinin məsul tutulmayacağı irəli sürülürsə də, Buxarinin İnternasional rəisi olmaqla bərabər, Sovetlər İttifaqını idarə edən Kommunist Firqəsi Mərkəzi Komitəsi üzvlərindən və “siyasi qələm”in ən fəal nümayəndələrindən olduğu dəxi məchul deyildir. Hankı Şərq hərəkatının özü ilə artıq gedilə bilməyəsək irticaçı bir qüvvət olduğunu tərif edən formulunu da, diqqət edəyin ki, Buxarin III İnternasional qurultayına deyil, Sovetlər İttifaqı Kommunist Firqəsinə qəbul etdirmişdir. Demək ki, Sovet hökuməti ilə III İnternasionalı ayrı qeyri (birər müəssisə kimi qiymətləndirmək doğru olmaz. Bunlar bir sikkənin iki üzünə bənzərlər.

V

KOMMUNİZM TƏHLÜKƏSİ MÖVCUDDUR

Yuxarıdan bəri qeyd etdiyimiz hadisələr bizə göstərir ki, III İnternasional və bu pərdə arxasında duran, daha əsil adı ilə Rusiya Kommunist Firqəsi, başqa təbirlə Sovet hökuməti Şərqdəki milli cərəyanlar haqqındakı hərəkət tərzini dəyişdirmişdir. Görürük ki, stalinçilər Çin məsələsində müxalifləri trotskiçilərin təklif etdikləri "Bilavasitə hərəkət" şüarını qüvvə ilə rədd etdikləri halda, işdə tətbiq edirlər. Çiçerinin Kantondakı sovet üsyanından Sovet hökumətinin xəbərdar olmadığı haqqındakı təminatı kimsəni xatircəm edə bilməz. Çin millətçilərinin Kanton üsyançılarını rədd etdikləri xəbəri Moskvaya gəlmədən əvvəl "Pravda" qəzetinin ilk səhifəsində III İnternasional İxra heyətinin bütün dünya fəhlələrinə xitab edən bir bəyannaməsi nəşr olunmuşdu. Bu bəyannamədə Böyük Çin inqilabının zühuru münasibətilə inqilabçı dünya proletariatı təbrik olunaraq burjua dövlətlər arasında yalqız qalan "Sovetlər İttifaqı"na yeni bir qüvvət zühurilə gəldiyindən bəhs və Sovetlər İttifaqındakı xalq kütlələri başında olmaq üzrə bütün dünya fəhlə və kəndliləri çinli qəhrəmanlara yardıma dəvət olunurdu.

Öz torpaqlarında kommunist propaqandasına məhəl verməyən və milli mücadilələrini hər növ vəsait və himayə xaricində öz qüvvətləri ilə istiqlalla idarə etmək əzmində olan Şərq millətlərindən hər biri zühur edəcək ilk fürsətdə belə bir bəyannaməyə mövzu təşkil edə bilməyəcəklərindən heç də əmin olmasınlar. "Məmləkətimiz kiçik məmləkət və kəndli məmləkətidir. Sənayemiz inkişaf etməmişdir. Proletariatımız yoxdur. Sosializm üçün bizdə zəmin olmaz. Buna görə kommunizm propoqandasından qorxmayın" - deyənlər səmimi bir qənaət ifadəsinə rəvac verirlərsə - bizcə yanılırlar. Çünki, təbii inkişaf, sənayenin işə salınması, proletariatın zühuru, şəhərlərin böyüməsi, sərmayələrin mərkəzləşməsi, kəndlinin fəhlələşməsi nəticəsində öz-özünə gələn, istər-istəməz haqqını tələb edən sosializm başqa, Rusiya tipindəki kommunizm də başqadır. Kommunizm sənayecə inkişaf etmiş bir məmləkət məhsulu olsaydı, əvvələn Rusiyada deyil, Avropada və Amerikada zühur edərdi və Rusiyada zühur etməməsi lazım gələrdi. Çünki Rusiya Avropa məmləkətləri arasında ən az sənayeçi olanıydı. Burası yüzdə 85 kəndli məmləkətidir. Sonra kommunizm üsyanına Avropa məmləkətlərindən ən ziyadə məruz qalanları ən az sənayesi olanlarıdır. Hərbdən məğlub çıxmış olduğuna və ən qüvvətli sosialist partiyasına malik olduğuna baxmayaraq, Almaniya kimi sənayeli bir məmləkət belə özünü kommunizmə qapdırmadı. Əksinə Almaniyanı kommunizmdən qurtaran ən lətif amillər arasında, marksizm tərbiyəsi görmələrinə baxmayaraq Almaniya Sosial-Demokratları vardır. Kautski qədər bolşevizm düşməni bir nəzəriyyəçi yoxdur. Bolşevizm - elmi sosializmin təsvir etdiyi Avropavari bir istiqamət olmaqdan ziyadə rus xəyalpərvərliyi ilə anarxizmindən doğulan bir cərəyandır. Bu cərəyana qüvvət verən ictimai varlıqlar yalnız fəhlə

hərəkatı deyil, hər cür ictimai məmnuniyyətsizliklərdir. Bolşevizm ibtidai və bəsit mühakimələrə çox cazibəli gələn mübaliğəli fikirləri və boş vədləri ilə ibtidai zühurunda bəzi başları dumanlada bilər. Milli vəhdət, milli istiqlal və milli demokratiya kimi həqiqətən də tarixi böyük məqsədlərlə meydana atılan Şərq məmləkətlərində keçirilən bu istihalə zamanında bütun ehtiyacları birdən dəf etmək, bütün sinif və zümrələri birdən məmnun buraxmaq imkanı yoxdur. Əksinə, yapılan işin zəruriliyi müvəqqəti bir zaman üçün məmnuniyyətsizliklər daha ziyadə çoxala bilir. Belə bir zamanda milli demokratiyaları təhdid edən cərəyan qara irticadan artıq qızıl irticadır. Hətta kommunizm özü ilə məfkurəvi hər cürə bağlılıqdan uzaq, irəlidə düşmən ola biləcək bəzi zümrələri belə əl altından istifadə edir. Şərq məmləkətlərində, o cümlədən Türkiyədə müqavimət daima əcnəbi bir intriqaya alət olmuşlardır. İrtica qüvvəti belə bir intriqaya alət oldu. Fəqət cəzasını aldı. O bütün keçmişi ilə və zamanın tələbilə zatən etibardan düşmüşdü. Halbuki, kommunizm kələyi elə deyildir. Bu bəzi gənc başları dumanlada bilər. Beynəlmiləl siyasət zərurəti bu günə qədər tətbiq olunan siyasət dəxi perspektivli surətdə bu qəflətə az təsir yapmayır. Buna görə bir tərəfdən demokratiya islahatının vacibliyi tətbiq olunarkən, digər tərəfdən də bu islahatı müşkül edə biləcək III İnternasional intriqalarına meydan buraxılmaması uçün nə qədər diqqət edilirsə, yeridir.

Bu xüsusilə belə sırada muhümdür. Çünki son günlərini yaşamaq səbəbi ilə məhdudlaşdırılmış olduğu beynəlmiləl mücadilədə bir az nəfəs ala bilmək ümidilə Şərq millətlərini ifrat dərəcəli hərəkətə sövq ehtiyacında olan kommunizm, milli istiqlal mücadiləsini öz arzu etdiyi şəklə qoya bilmək üçün hərəkət üzərində daha ziyadə müəssər olmaq istəyir. Çindəki hadisənin ifadə etdiyi məna bu olduğu kimi, Buxarin formulunun işarət etdiyi məna da budur. Kitayqorodski ilə Türkiyə Kommunist Firqəsi də bunu istəyir. Qızışdırılan bu arzular qarşısında özümüzü “Türkiyə inkişaf etmiş sənayeli bir məmləkət deyildir” əmniyyəti ilə ovundurmayağın. Hər növ narazılıqlardan demaqoqca istifadə edən rusxasiyyət kommunizmə qarşı ehtiyatlı olmalıyıq!..

AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏT ƏNƏNƏLƏRİ

Əziz yurddaşlar, hörmətli arxadaşlar!

Mövzumuz "Azərbaycan mədəniyyət ənənələri"dir. Bilirik ki, mövzumuz çox genişdir. Buraya, sözün həqiqi ,mənasilə sadə mənəviyyat deyil, iqtisadiyyat, ictimaiyyat və siyasət kimi mddiyyat da girir. İstənilən nəticəyə tam vara bilmək üçün bütün bu sahələrə təmas etmək əlbəttə lazımdır. Fəqət biz bu konfransda mədəniyyətin sadə, dini, fikri, hissi, ədəbi və bədii səhifələrini qeyd etməklə kifayətlənəcək, onu da təbii olaraq ümumi xətlər ,ilə və müəyyən bir dövrə qədər xülasə etməyə çalışacağıq. Etiraz etməzsiniz bu mövzunu bütün əhatəliliyi ilə elə-belə anlada bilmək üçün bir deyil, bir neçə konfransa ehtiyac vardır: xüsusilə ki, Azərbaycan mədəniyyətinə aid materiallar hələ kafi dərəcədə işlənməmiş və bir sistem halına salınmamışdır. Bu iş, şübhəsiz, "Azərbaycan Kültür Dərnəyi"nin başlıca qayəsini təşkil etməlidir. Vaxtınızı alacaq bu məruzə bu yoldakı çalışmalara kiçicik olsun bir istiqamət verə bilərsə xoşdur!..

Bəyanlar, bəylər!

Bütün mədəniyyətlər üç böyük amilin qarşılıqlı təsirlərindən doğarlar: coğrafi amil - vətən, etnoqrafi amil - millət və mənəvi amil – mədəniyyət!

Mədəniyyət ənənələrini anlatmaq üçün Azərbaycanın bu baxımdan bulunduğu durumunu bir quş baxışilə, öncə bir gözdən keçirəlim.

Azərbaycan, tutduğu mövqe etibarilə Yaxın Şərqin çox əhəmiyyətli sahəsidir. Bir tərəfdən Kaspi dənizinə, o biri tərəfdən də Böyük və Kiçik Qafqasiya dağları ilə Savalan ətəklərinə dayanan bu sahə Kür, Araz və Qızıl Üzən kimi böyük çayların bərəkətli hövzələrini təşkil edən düzənlikləri içinə alır. Məşhur qışlaq və yaylaqları ilə hər cür həyati imkanlara malik bulunan burası ekonomik birlik ərz edən coğrafi bir bütündür.

Böyük mühacirət yolları üzərində istilalar qovşağı və siyasi böyük qüvvətlərin quruluş və savaş meydanı olan Azərbaycanın tarixi daima bir mücadilə içində keçmiş, siyasi müqəddəratı da hərdəm yenilənən istilalara qarşı vuruşma və müdafiədə təyin olunmuşdur.

Bundan 3000 il əvvəl Midiya Yaxın Şərqin ən böyük dövlətlərindən biri idi. Güney Azərbaycanında qurulan bu dövlət əski şərqin Asur, Babil və Fars kimi böyük xalqları ilə mücadilə halında idi. Sonra Kəyani İranın əlinə keçən bu yerlər daha sonra Böyük İsgəndərin idarəsində Makedoniyalıların, sonra da selefkililər deyilən Yunan sülalələrinin nüfuz və idarəsinə tabe olmuşdur. Kəyanilər sülaləsinin tarixi ənənələrini dirildən sonrakı sasanilər də Azərbaycanı uzun zaman öz hakimiyyətləri altına almışlardır. Fəqət bu iki İran sülaləsi arasında, burada 400 illik uzun bir müddət Farslar hökm sürmüşlər ki, Firdovsi məşhur "Şahnamə"sində bu dövrü çöküş dövrü deyə ihmal etmiş və onu adətən İran tarixindən saymamışdır.

Böyük İsgəndərin Şərqdə qurduğu imperatorluq daxilində Güney Azərbaycan Atropaten adındakı bir sərdarın idarəsində müstəqil bir dövlət təşkil

etmiş və Azərbaycan bügünkü adını ta o zamandan bəri daşıyaraq gəlmişdir. Quzey Azərbaycana gəlinsə buradakı siyasi təşəkküllər uzun zaman özlərini qorumuş və Yaxın Şərqdəki böyük qüvvətlərə qarşı varlıqlarını isbat etmişlərdir. Bunlar arasında Albaniya adındakı federasyon, xüsusilə Roma imperatorluğuna qarşı müharibəsilə tarix səhifələrində qeyd olunmuşdur.

Albaniya uzun zaman bir tərəfdən Roma, digər tərəfdən də farslar arasında münaqişə mövzusu olmuş, sonra bu işi Sasanilərlə Bizanslılar ələ almış, daha sonra bir-birini ayaqdan salan bu iki rəqibə qarşı üstün gələn ərəblər davanı öz lehlərinə həll etmişlərdir.

Ərəb işğalına qədər müxtəlif mədəniyyət və dinlərin qarşılıqlı mücadilə və rəqabətlərinə səhnə olan Azərbaycan nə millət, nə də din baxımından tamamilə vahid bir mənzərəyə malik deyildi. Kəyan və Sasani İran məntəqəsi daxilində olması bura əhalisinin, sözün məlum mənasilə iranlı olduğunu ifadə etməz. Bir kərə midiyalıların, qismən ari olsalar da tamamilə iranlı olduqları məlum deyildir. Əksinə, əski Şərq tədqiqçilərindən bəziləri “Turan Midiyası”ndan bəhs edirlər. Sonra Asur-Babil mədəniyyətinə sələflik edən şumerlərin Turanlı olduqları məlumdur. Quzey Azərbaycanındakı albanlıların turani olduqlarını isbat edənlər də mövcuddur. Sonra istər Kəyanilər, istərsə də sasanilər zamanında Azərbaycana zaman-zaman türk ünsürlərinin bir axın halında gəldikləri məlumdur. Turanlı farslar zamanında da burası zaman-zaman Türkistan çöllərindən gələn yardımçı qüvvətləri qəbul etmişdir. İskitlər, hunlar, göytürklər zamanında gələn Turani ünsürlərdən bir çoxu buralarda qalmışdır. Xəzər türkləri bəzən müstəqilən bəzən də gah sasanilərin, gah Bizanslıların müttəfiqləri sifətilə buralara enmiş və uzun zaman buralada koloniyalar qurmuşlardır.

Belə ki, VII və VIII yüzillərdə göstərilən bütün müqavimətləri endikdən sonra buralara hakim olan müsəlman ərəblər zamanında Azərbaycan millət baxımından çox da yekcins bir kütlə halında deyildi. Əskidən bəri Turani və İrani tqbilələrin müxtəlif növü və cinslərinə malik olan bu yerlərə bir də ərəb cinsi əyləndi. Din baxımından da .bu sıralarda Azərbaycan bir birliyə malik deyildi. Ərəblərdən əvvəl İranın başqa vilayətlərinə nisbətlə burası geri bir məmləkət idi. Nə ümumi bir dili, nə də müştərək bir dini yox idi.

Uzun zaman Azərbaycan müxtəlif dinlərin dartışmalarına meydan oxumuşdur. Burada İranın məzdəkizmi, Yunanın ellinizmi, Bizansın xiristiyanlığı və nəhayət ərəb müsəlmanlığı çarpışmışlardır. Ataşpərəstlərin məşhur ataşgədələri Azərbaycanda bulunuyordu. Məzdəki peyğəmbəri Zərdüştün özü Muğanda doğulmuşdur. Sasanilər bu dini hökumət zorilə Qafqasiyaya gətirmişlərdir. İsgəndərin varisləri selefkililər ellin mədəniyyətini buralara yaymışlar. Farslar da bu mədəniyyətə yaxşı gözlə baxmışlardır. Hələ VI yüz ilə qədər Arran yanı Albaniyada xristianlıq qalırdı. Mehranilər sülaləsi zamanında (628-705) Albaniyanın özünə məxsus patriarxı və katalikosu, kilsəlik dini ədəbiyyatı və məxsus yazısı vardı. Fəqət bu mədəniyyət mayası bir tərəfdən sasanilər, bir

tərəfdən də Xəzərlərin zərbələrinə uğradı. Güney Azərbaycanda isə atəşpərəstlik daha üstündü. Sonraları (IX yüzilliyin başlanğıcında) islamiyyət əleyhində mücadilə edən yerli Babəkiliyin bir qədər müvəffəqiyyəti vardı. Fəqət o da ümum tərəfindən tamamilə qəbul edilməmişdi. Saydığımız bu dinlərdən heç birinin məmləkətdə mütləq bir əhəmiyyəti yox idi. Yalnız ərəblər zamanındadır ki, Azərbaycan din və mədəniyyət birliyini əldə etmişdir.

Din və mədəniyyət birliyini müsəlmanlığın yerləşməsilə qazanan Azərbaycanın etnik birliyi və bugünkü şəkli ilə qələbəlik bir türk məmləkəti halına gəlişi sonraları tamamlanmış və bu gəlişimin ən sürətli seyri X yüzildən başlayaraq XIV yüzil arasında zühura gələn böyük hadisələr - Oğuz-səlcuq türklərinin axını, sonra da Monqol istilaları nəticəsində vücudə gəlmişdir. Etnoqraflarsa, xalqlar inqilabı dövrü deyə anılan bu .illərdə, xüsusilə XIII və XIV yüzillərdə Azərbaycanın etnik çöhrəsi tamamilə türkləşmiş və o tarixdən bu günə qədər məmləkətin müqəddaratında türklüyünü azaldan deyil, əksinə getdikcə çoxaldan amillər rol oynamışlardır.

Belə ki, din ünsürü baxımından VIII yüz ildən başlayaraq islam mədəniyyətinə girən Azərbaycan, etnik ünsür baxımından da XIII yüzildən etibarən tamamilə türk birliyinə daxil olmuşdur.

Ərəblərin idarəsində imtiyazlı vilayətlər, yarım müstəqil amirliklər və nəhayət müstəqil feodallıqlar halında idarə olunan Azərbaycan böyük türk sülalələri zamanında da ya bu sülalələrin başlıca idarə mərkəzlərini təşkil etmiş və ya bunların çöküşü üzərinə özünəməxsus müstəqil vilayətlər, Atabəyliklər və xanlıqlar şəklində yaşamışdır. Hələ Quzey Azərbaycandakı Şirvanşahlılar min ildən artıq bir zaman müddətində istiqlallarını mühafizə etmişlərdir.

Siyasi istilalar qovşağında müxtəlif adət və mədəniyyətlərin çarpışdığı bir sahədə bulunan Azərbaycan həyatının şiddətli mücadilələr içində keçdiyini qeyd etdik. Bu şərtlər altında Azərbaycan topluluğu özündə qüvvətli xarakter sahibi mübariz insanlar yetişdirmişdir. Bu iddianın siyasi mücadilə ilə əsgərliyə aid dəlillərindən yana, sırf mədəniyyət tarixi bucağından görülən olaylarını diqqətlə izləsək digər misallarla qarşılaşarıq. Bir kərə türk dastanları qəhrəmanlıq və fədakarlıq misalları ilə doludur. Sonra buradakı dini və fəlsəfi hərəkatların qeyri-adi tiplər verdiyinə şahidik. Bu xüsusda artıq təfsilata girmədən bir-iki misal verməklə Azərbaycan ictimai fikrinin mətanət və dəliqanlılığına işarət etmək istərik. İrəlidə özündən ayrıca bəhs edəcəyimiz XIV yüzil şairi Nəsimi Azərbaycanda doğan hürufi təriqətinin ideoloqu və daisi idi. Özünü Hələbdə edam etdilər. Dərisini diri-diri soydular. Fəqət canfəda şair bu cəhənnəm əzabına bir ah demədən qatlandı və ölümü qeyri-adi bir igidliklə qarşıdadı. Buna bənzər bir hadisəyə XIX yüzil ortalarında da rast gəlirik. Dini bir hərəkata mənsub olan qəhrəman bir qadın vardır. Adı - Qüdrətüleyn. Gözəlliyi ilə bərabər bilginliyi ilə də məşhur olan bu qadın Qəzvin qazisinin qızı, Azərbaycanlı bir türkdür. Tehranda

Nəsrəddin şahın əmrilə özünü diri-diri yandırmaya məhkum etdilər. Ona "dinini tərk et, şah səni bağışlar" - dedilər. Fəqət o:

"Bən deməm kim, sən səməndər ol da, ya pərvanə ol, ÇÜnki yanmaq niyyətindir, dönmə dur, mərdanə ol!"

beytini söyləyərək yandı.

Bu iki tablo Azərbaycan xarakterinin nə qədər atəşli və nə qədər səbatlı və fədakar olduğunu göstərmək istedadındadır. Tarixin müxtəlif çağlarında biz bu xarakterin başqa cürə verimlərini də izləmək imkanındayıq.

Tarixi coğrafiya şərtlərinə görə Azərbaycan Şərqi islam mədəniyyət qoluna daxildir. Burada o, sadə bir şey olmaqla qalmaz. Müsəlman mədəniyyətinin bütün səhifələrində onun oynadığı subyektiv rol da böyükdür. Azərbaycan alimləri ilə şərhçilərinin adları ərəb müəllifləri tərəfindən qeyd olunmuşdur. Müqəddəsiyə görə Azərbaycanlılar Hənbəli məzhəbinə mənsubdurlar və məzhəb təəssübündən uzaqdılar. İbn Hövqələ görə münəvvər azərbaycanlılar sxolastik elmlərdən uzaq qalır, daha ziyadə təbiblik sahəsində gözə çarpan adamlar yetişdirirlərdi. Səlcuqlular zamanında və daha sonra Elxanlılar dövründə azərbaycanlı alimlərin islam elmlərinin hər sahəsində böyük xidmətləri olmuşdur. Məxsus surətdə təşkil olunmuş bir akademiya tərəfindən böyük Türk-Monqol və ümumdünya tarixi yazılmışdır. İlk dəniz xəritəsindən biri Təbrizdə Arqun xan zamanında qızılmışdır. XIII yüzildə Genuyalılar tərəfindən yapılan coğrafiya xəritəsi Elxanlıların sarayında, Marağa rəsədxanasında çalışan şərq alimlərinin bilgilərinə dayanmaqdadır. Marağa rəsədxanasının əsərləri Qərb məmləkətlərinə də əks etmişdir. "Elxan nüsxəbəndliyi" adındakı təbibliyə aid əsər çincədən tərcümə edilmişdir. Elxanlı vəziri Rəşidəddinin fəlsəfi əsəri Bizans paytaxtı İstanbulda rumcaya çevrilmişdir.

Ərəb və ya fars elminin sırasına keçmiş məşhur Azərbaycanlıların adlarını burada tamamilə vermək imkanında deyilik. Yalnız irəli sürülən iddianı sənədləşdirmək üçün bunlardan bir qismini zikr etməklə kifayətlənəcəyik.

Təbrizli Xətib, ərəb filoloqları arasında görkəmli bir yer tutmaqdadır. Klassik ərəb ədəbiyyatına aid abidələri təfsir edən əsərlərilə məşhurdur. X yüzillikdə yaşamışdır, Məşhur Əbül-Üla əl-Məərrinin şagirdidir. Hal tərcüməsinə aid məlumatda dilinin "Azərbaycanca" olduğu qeyd edilmişdir. Əsərləri Avropalılarca məlumdur.

Əbül-Həsən Bəhmənyar. XI yüzil başlarında yaşayan bu adam ilk müəllim deyə məhur olan müsəlman filosofu Əbu Əli Sinanın şagirdi və onun məktəbini davam etdirən bir filosofdur. Əsərləri Avropa dillərinə də tərcümə edilmişdir.

Fəridəddin, XII yüzildə yaşamış şirvalı bir münəccimdir. 30 illik çətin bir çalışmanın məhsulu olaraq özündən sonrakı nəsillərə məşhur bir zic (Astronomiya traktatı) buraxmışdır.

Əbdürrəşid, XIV yüzilə aid bakılı bir coğrafiyaçıdır. Bizə "Təlxisül-asar fi əcayibül-əqtar" adında bir əsər buraxmışdır ki, Avropalı yazarlar tərəfindən sıx-sıx istifadə olunmaqdadır.

Əbdülqadir, Marağalıdır. XIV yüzil kompozitorudur. Musiqi haqqında yazdığı məşhur əsərilə tanınmışdır. Avropada da bəllidir. Memarlıq, nəqqaşlıq və xəttatlıq sahələrindəki azərbaycanlı ustaları Təbriz, Ərdəbil, Naxçıvan və Bakıda hələ baqi qalan bədii yüksək dəyərli tarixi tikililərin qalıntılarıyla tanımaq mümkündür. Təbrizdəki Göy Məscid (XIII yüz il) memarı gözəllik baxımından bütün mütəxəssislər tərəfindən qeyd olunan bir dəyər və şöhrətə malikdir. Ərdəbildəki Şeyx sofi məqbərəsi dillərdə söylənir. Azərbaycan Atabəyləri tərəfindən tikdirilmiş Naxçıvandakı Möminə Xatun türbəsi (XII yüzil) yüksək dəyərdə bir abidədir. Şirvanşahlar zamanından qalma (XIV yüzil) Bakıdakı binalar xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bu binaların gözəl bir albomunu vücudə gətirən azərbaycanlı iki gənc memar bunların topuna "Bakı Akropolu" adını vermişlərdir. Başda məşhur Divanxana binası olmaq üzrə Bakı Akropolu bütün islam dünyasında müstəsna bir gözəlliyə malikdir. Hələ XVI yüzil Avropa səyyahlarının heyrətini cəlb edən Divanxana üçün alman şairi Göthenin məşhur bir təbiriylə "daşa dönmüş musiqi" demişlərdir.

XIV yüzil şairi Ərdəbilli Arif bizə Şirvandakı memari abidələrin mənzum bir təsvirini verməkdədir. Bu təsvirə görə gözlərimizin önündə çiçəklənmiş bağçalara çevrilmiş, gözəl statülərindən sular fışqıran bir Şah parkı tikilməkdədir Düşünmək olar ki, orta çağ dövründə bizim bir növü "Azərbaycan Versalımız" varmış (Versalın Parisin yaxınında əski fransız krallarının yaşadıqları gözəlliyi və fantanlarıyla məşhur bir saray olduğu məlumdur).

Xəttatlığa gəlincə, azərbaycanlı ustalar təkcə Təbrizdə deyil, Herat ilə Hindistanın bina və saraylarını da bəzəmişlərdir. Akradakı Böyük Əkbərin sarayını bəzəyən sənətkarlar arasında Azərbaycanlılar da vardır. Çaldıranda Şah İsmayıla qələbə çaldıqdan sonra Sultan Səlim Azərybaycandan İstanbula 3000-ə qədər sənətkar gətirmişdir. Bursada gözəl çinilərilə məşhur olan Yaşıl Cami Təbrizli ustalar tərəfindən tikilmişdir.

Azərbaycanlılar Yaxın Şərqdəki nəqqaşlıq sənətinin irəliləməsində böyük rol oynamışlardır. Qərbdə Şərqin Rəfaeli adilə məşhur İran miniatürçüsü Kəmaləddin Bəhzad Təbrizli seyid Əhmədin şagirdidir. Bu Seyid Əhməd İranlı Əbu Səidin sarayında çalışan məşhur Azərbaycan rəssamlarının sırasına daxildir. Timurlulardan Hüseyn Baykaranın zamanında Herata gəlmiş və Timurlular dövrü miniatürçülüyünü yapanlardan biri olmuşdur. Gözəl miniatürləri ilə əsgi yazmaları, xüsusilə böyük Nizaminin "Xəmsə"sini bəzəyən azərbaycanlı Ağamirəzə də bu məktəbə mənsubdur.

Nəqqaşlıq, rəssamlıq və xəttatlıq sənətlərinin müxtəlif etaplarında ad alan azərbaycanlıları burada birər-birər zikr etmək imkan xaricindədir. Bu qədərlik qeyd edim ki, “Elxanlılar zamanında, öncə çinlilərlə uyğurların əlində bulunan bu iş sonra tamamilə azərbaycanlılara keçmişdir. Şah İsmayıl (Xətai) zamanında səfəvi sarayının yanında məşhur Təbriz məktəbi təsis olunmuşdur. Böyük rəssam Behzad Heratdan buraya dönərək, bu məktəbə başçılıq etmişdir. Behzad bu dövrdə xüsusilə böyük Azərbaycan şairi Nizaminin əsərlərini bəzəməklə məşğul olmuşdur.

Bədii sənət Azərbaycandakı əl işlərində də görülməkdədir. Məsələn, Azərbaycan xalılarının naxışları bütün dünyada məlumdur. Bu gözəl xalçalardan biri XV yüzil Holland rəssamı Hans Memlinqin boyadığı “Çocuğu ilə Məryəm” (Maria mit den kinde) tablosunda təsbit olunmuşdur. Sənətkar Məryəmin ayağı altına Azərbaycan xalçalarından birini sərmişdir.

Mücərrəd elmlərlə incəsənət sahələrindən keçərək mənəvi, ruhi və fəlsəfi düşünüş sahəsinə gəlincə də Azərbaycanın özünəməxsus mühüm bir mövqedə olduğunu görürük. Müsəlman fəlsəfəsində sufizmin müəyyən bir yeri olduğunu bilirik. Sufiliyin ən böyük şairi Cəlalədin Ruminin əfsanəvi qəhrəmanı Şəms Təbrizlidir. Sufizmin klassik sirlərini anladan “Gülşəni-raz” əsərinin sahibi Mahmud Şəbüstəri də azərbaycanlıdır. Yuxarıda adı keçən məşhur sufi hərəkatı hürufiliyin banisi Şeyx Fəzlullah Nəimi də buralıdır.

İranın məşhur moralist şairi Sədi öz “Bustan”ında Baba Kuhi inamlarının ilk formullarını verən bir adamdır. Bakıda doğulmuşdur. Sədi eyni zamanda söhbətlərindən feyz aldığı Təbrizli Şeyx Hümamdan da qədirşünas bir dillə bəhs etmişdir.

Ədəbiyyata gəlinnə Azərbaycan daha böyük bir ənəmdədir. Azərbaycanın ümumi türk ədəbiyyatındakı iştirakını müəyyən etmədən öncə tarixi xronoloji sırasilə farsca yazılan İran ədəbiyyatındakı rolu üzərikdə bir az duralım. Bunu qeyd etməyi də unutmayaq ki, X yüzildən XIII yüzilə qədər Yaxın Şərqin bütün məmləkətlərində ümumi idarə və ədəbiyyat dili farsca idi. Fars olmayan muəlliflər belə əsərlərini bu dildə yazarlardı.

Səlcuqlar dövründə hökumət və səltənət türklərdə ikən İran mədəniyyətinin yenidən doğuşu, fars dili və ədəbiyyatının doğuşu şəklində muəyyənləşdi. Klassik İran ədəbiyyatı 3000 ildən bəri İranda hökumət sürən türk sülalələrin himayəsini görərək parladı. Azərbaycan Atabəylərindən Eldənizlilər ilə Şirvanşahlar da XII yüzildə bu ədəbiyyata qarşı göstərdikləri yüksək himayə ilə məşhurdurlar. Fransız şərqşünası Darmsteter Şirvan sarayını ədəbiyyata verdiyi qiymət baxımından Qəznəli sultan Mahmudun sarayı ilə müqayisə edir. Müqayisənin nəyi ifadə etdiyini bəyənə bilməmiz üçün buna da işarət edək ki, Qəznə sarayında 400 qeydə alınmış şair vardı və bunların başında Məlik ül-şüəra adını daşıyan bir növ rəis vardı. Onun icazəsi olmadan heç bir şair, özü də şair olan sultan Mahmudun hüzuruna çıxamazdı.

Başda Nizami olmaq üzrə Azərbaycan, İran ədəbiyyatına Xaqani, Fələki, Əbül-Üla və başqaları kimi bir sıra böyük şairlər vermişdir.

Gəncəli Nizami, məşhur alman şairi Göthenin özləri ilə boy ölçüşməyə cəsarət etmədiyi yeddi İran şairlərindən biridir. Firdovsidən sonra yeni İran ədəbiyyatının ikinci ən böyük ustadı olub Şərqin romantik eposunu yazan Nizami dünya ədəbiyyatının şah əsərlərini yaradan şəxsiyyətlər arasında müstəsna bir yer tutur. O, aləmşümul bir qüvvət olmaqla bərabər, hər böyük sənətkar kimi öz mühiti ilə səmimi bağlarla bağlıdır. O, Firdovsi tipində bir fars milliyyətçiliyinə yabançıdır. Mövzuları və təfəkkürləri etibarilə bir türkdür. O, bütün yaxşılıqları, qüvvət və dəyərləri daima türk məcaz və istiarəsilə zikr edər. Ədalətli dövlət idealı onun nəzərində Türk dövlətidir. Qəhrəmanı olan ixtiyar bir qadın polisin zülmünə uğramış, sultan Səncərə şikayət.

Nizami, Qafqasiyanın bütün ehtiyac və qayğılarını dərindən duyar, Bərdəni qarət edən və əfsanəvi kraliçası Nüşabəni əsir aparan rusları görməyə gözü yoxdur. İdealizə etdiyi qəhrəmanı İsgəndəri şair Qafqasiya uğrunda hərbə "bütün Yaxın Şərqi qorxudan təhlükəni" adlatmaya və yer üzünü "Rus şərindən" təmizləməyə sövq edir. O, bütun düşüncələri ilə bir türk, bir azərbaycanlıdır.

Nizami ilə bərabər Şirvan sarayının baş şairi Xaqani də Azərbaycanın farsca yazan şairlərindəndir. Xanıkov onun yaradıcılıq qüvvətini fransız şairi Viktor Hüqo ilə müqayisə edir. Şirvan şahı Axistanın ruslar üzərinə çaldığı zəfər (XII yüzil) onun parlaq bir qəsidəsində təsbit olunmuşdur. Onun da dili farscadır. Fəqət, türkcə sözləri, məzmunlu beytləri vardır.

* * *

Klassik türk ədəbiyyatının doğulduğu dövrdə Azərbaycan yenidən öz ənənələri ilə mütənasib böyük bir mədəniyyət istedadı göstərir. Bu istedad Azərbaycanın qüvvətli bir xalq ədəbiyyatına malik olmasilə ahəngdədir. Əski türk dastanlarının məşhur sözçüsü Dədə Qorqud Azərbaycanda keçən qəhrəmanlıqları anladır. Bu hekayələrdəki dil belə bugünkü Azəri türkcəsinin demək olar ki, eynidir.

Müxtəlif türk ləhcələri arasında Azərbaycanın etinalı bir yerə malik olduğu da qeydə dəyər. Aşıq adını daşıyan səyyar xalq xanəndələri tərəfindən "Koroğlu", "Şah İsmayıl", "Əsli və Kərəm", "Aşıq Qərib" və başqa bu kimi dastanların saz çalğılarilə bərabər söylənişlərində Azərbaycana məxsus bir xüsusiyyət vardır. Məlik Məhəmməd növündən pəhlivanlara aid nağıllar Azərbaycan xalqı arasında çox sevilir. Bu dastanlar ilə nağıllardakı mövzu "isə zəifləri qorumaq, başqasına yardımda bulunmaq, nəfsini fəda etmək, sevgiliyə qarşı vəfalı olmaq, dostluqda sadiq qalmaq, arxadaşlıqda səbat göstərmək və qoçaqlıqda qorxu bilməmək kimi digər anlamlardır. Azərbaycan xalq mahnılarından olan "Bayatılar", üslublarındakı rəvanlıq, fikirlərindəki uçuş və

hislərindəki incəliklərlə ayrılırlar. İldırım, məsələn, “kişnəyən ata”, yağmur da “ağlayan buluda” bənzər. Bunların ikisi də “dağ ətəyində ölən bir igid” üçün təəssür duyarlar.

Klassik Azərbaycan türk ədəbiyyatının ilk abidələri bizə hələ XIII yüzildən məlumdur. Bu hərəkat getdikcə tərəqqi edir, Qaraqoyunlularla Ağqoyunlular dövründə irəliləyir, ən parlaq dövrünü isə XIV yüzilin sonları ilə XVI yüzil başlarında bulur. İllərdən bəri çevrələrindəki xalq kütlələri üzərində, butün türk ellərindəki dədələr kimi dərin nüfuz və təsir sahibi olan Ərdəbildəki Şeyx Səfi ocağından zühur edən Şah İsmayıl şiə dövlətini qurmaq üzrə hərəkətə keçir. Avropalılarsa xalis bir İran sülaləsi sayılan Səfəvi dövlətinin bu müəssisi isə həqiqətdə bir türk sufisi və Azərbaycanlı bir şairdi. İstinad etdiyi qüvvət də tamamilə türk qüvvəti idi. Bu məzhəb türkmən qəbilələri, bu qüvvətin kökünü təşkil edirdi. Onun sadə bir türkcə ilə yazılan ilahiləri (dini nəğmələri-A.R.) rəsmi hüdudların çox irəlilərində belə türk topluluqlarının ruhları üzərində müəssir olurdu. Şah İsmayılın sarayı Azəri türk ədəbiyyatının yaradıcı ocağı və bir akademiyası idi. Bu saraya Həbibi kimi şairlər mənsubdu. Şerdə Xətai təxəllüsündən istifadə edən İsmayıl, xalqın vurulacağı sadə bir dillə yazırdı.

Səfəvi sarayının rəsmi dili də türkcə idi. Qonşu dövlətlərə göndərdiyi notalar türkcə yazılırdı. Səfəvi İranın Osmanlılara göndərdiyi notalar türkcə ikən, Osmanlı sarayının Səfəvilərə yazdıqları notalar farsca idi.

Rəsmi Türk dövlətlərində misali yox ikən, çevrəsindəki türkdilli şairlər Şah İsmayıla “Türki-tacdar” deyə xitab edirlərdi.

Bu dövrdəki şairlər yalnız “Taclı türk”ə deyil, onun da xitab etdiyi əsil türk kütləsinə müvəffəqiyyətlə xitab edə bilmək üçün türkcə yazırlardı. İdarələrini yürütmək üçün içindən yetişdikləri mühitin zövqünə uyaraq onun ağıl və vicdanına qolay bir yol bula bilmək üçün özü ilə türkcə danışırlardı. Sonralar İran ideolojisi - deyə bəllənən şiəlik bu xüsusda əzlərinə mane olmurlardı. Əksinə, bu, onların türkçülüyünü gərəkləndirirdi. Türk ədəbiyyatının parlaq günəşi Füzuli bu dövrün böyük sənətkarıdır. Sadə Azərbaycan deyil, bütün türk mədəniyyətinin bu böyük işıldağı məşhur “Bəngü-badə”sini şəxsən Şah İsmayıla ithaf etmişdir. Füzuli türkçülüyünün məşhurluq vəsiqəsi “Divan” dibaçəsi ilə “Leyli və Məcnun” müqəddəməsindən məlumunuz olsa gərəkdir. “Rumlu dostlarının” tövsiyyəsi üzərinə Leyli və Məcnun hekayəsini gözəl bir türkcə ilə yaradan şairin həsbi-halını bilirik.

Fəqət Füzuli türkçülüyünun ən böyük vəsiqəsi geniş türk oxuyucu təbəqələrinə, xüsusilə qərb türklərinə bu günə qədər adətən qapalı qalmışdır. Ona gərəkən diqqət və əhəmiyyət verilməmişdir. Bu xüsusda bir az məlumat verirsək, bunu pək də mövzu xaricində saymazsınız deyə umarım.

Şiə ədəbiyyatında “Məqtəl” deyilən ədəbi bir şəkil vardır. Burada məşhur Kərbəla faciəsi, Peyğəmbərin nəvəsi İmam Hüseyn ilə yar və yaxınlarının öldürüldükləri, məxsus təbirilə qətl edildikləri dini bir hiss və həyəcanla təsvir

olunur və Kərbəla şəhidlərinə ağlanır. Əskidən "Rövzətüş-şühəda" deyə farsca bir "Məqtəl" məşhurdu. Füzuli buna bənzədərək "Hədiqətüs-süəda" adında türkcə bir məqtəl yazmışdı. Əsasında mənsur olan bu kitabın müqəddəməsində, şair bu əsəri neçin yazdığını bizə anladır. Füzuli deyir ki, (şivəsini bugünkü danışıq dilimizə bir az yaxınlaşdıraraq nəql edirik): "Bu zamana qədər bütün məclis və yığıncaqlarda Kərbəla hadisəsi ilə orada şəhid düşənlərin başlarına gələnlər farsca və ərəbcə anladıldığından ərəblərin əşrəfi ilə əcəmlərin başbilənləri ancaq bunlardan faydalanır, türklərin əizzəsi (yəni böyükləri) ki, dünya tərkibi ilə insan növünün ən böyük cüzidirlər (eynən: Cüzi əzəmi-tərkibi-aləm və sinfi-növi bəni-adəm), kitabların artıq bir yarpağı kimi bu məclislər sırasından dişarda və həqiqətlərin dərkindən məhrum qalırlardı. Bunün üçün Ali-Əba (yəni peyğəmbər ailəsi) matəmilik lüzumu zəbani-hal ilə "mən xakisarə" çıxışdı və yaxamdan tutaraq dedi ki, "Ey Kərbəla şahının (yəni İmam Hüseynin) süfrəsindən bəslənən Füzuli, nə olur bir fərz icad edəsən və türkcə bir məqtəl (məqtəli-türki) yazasan, ta ki, türk dilli fəsillər də onu dinləyərək faydalansınlar və bu xüsusda artıq ərəbcə ilə əcəmicəyə möhtac olmasınlar".

Türkləri ehtiyacda buraxmamaq qayğısı ilə qələmə sarılan şair "Hədiqətüs-süəda"nı yazmağa başlamış və aşağıdakı parça ilə tanrıdan özünə müvəffəqiyyət diləmişdir:

Ey feyzrəsani-ərəbü türkü əcəm,
Qıldın ərəbi əfsəhi-əhli-aləm.
Etdin füsəhayi-əcəəi İsa-dəm,
Mən türkzəbandan iltifat eyləmə kəm!

Bu dövr şairlərindən Nişati daha eyni mövzudakı "Şəhadətnamə"sini eyni motivlə yazmışdır. Türk böyükləri ilə fəsihlərinə xitab edən Füzuliyə müqabil Nişati bu əsərini qəbilə və tayfa adamlarını nəzərə alaraq yazmışdır. Bunu "Şəhadətnamə"nin müqəddəməsindəki bu sətirlərdən öyrənirik: "Bəndəi-xaksar... Nişati bu kitabı (yəni Rövzətüş-Şühədanı) fars dilindən türkcəyə döndərdim (yəni çevirdim) ki, bütün türk oymaqlarının müstəidləri mundal (bundan) fayda götürsünlər".

Məzhəb ilə təriqətin burada ədəbi türkçülüyə amil olduğunu görürük. Kütlə ilə fikir təmasına gəlmək ehtiyacından ədəbiyyat məhəlliləşir, başqa təbirlə milliləşir.

Mövzudan uzaqlaşmayaq: Atəşli hürufi Nəsimi ilə Şərqin ən böyük liriki Füzuli yalnız Azərbaycan deyil, türkçə oxuyan bütün dünyanı həyəcanlandırır. Şərqi yaxşı bilən Avropalılar Füzulinin lirizminə heyrandırlar. İngilis şərqşünaslarından, türk ədəbiyyatının tarixçisi, mərhum Mister Gibbə görə duyuşlarının səmimiliyi ilə ifadələrindəki şairanə şəkil baxımından bütün şərqdə Füzulinin ikinci bir tayı yoxdur. "Leyli və Məcnun" şərqşünas və ədəbiyyatçı A.

Krımskiyə görə "yaradıcılığın incisidir". Ustad M. F. Köprülünün təbirincə, ən böyük türk şairi sayıla biləcək müstəsna bir şəxsiyyətdir. Azərbaycan ədəbiyyatı XIX yüzilin başlarına qədər Füzulinin tamamilə təsiri altında qalmışdır. Onun külliyatı indi də hər Azərbaycanlının masası üstündə duran bir kitabdır. Şairin ayrı-ayrı beytləri birər aforizm halında, xalq ağzında dolaşır.

XVII və XVIII yüzillərdə Azərbaycanın həyatı qarğaşalıqlar içində keçir. Məmləkətdə siyasi sabitləşmə yoxdur. Hər tərəfdə dərəbəylik və zorakılıq hakimdir. Bunun üçün də mədəniyyət həyatı böhran keçirir, ədəbi fəaliyyət durğunlaşır. Gərçi yuxarıda münasibətlə qeyd etdiyimiz xalq dastanları bu dövrlərdə rəvac bulmuş və geniş xalq arasına yayılmışdır. Koroğlunun xalq qəhrəmanlığını oxşayan şerləri də bu dövrün məhsulu və ifadəsidir. Bu şərtlər daxilində bədii ədəbiyyat çox da sönmür, Şərqi Qafqasiyada təşəkkül edən xanlıqlarda Azərbacsan ədəbiyyatının özünə məxsus bir janrı vücudə gəlir, ağır da olsa bu ədəbi varlıq irəliləyir. Bu janrın milli dəyəri yalnız bizim günlərimizdə qiymətləndirilməyə başlayır. Heca vəznilə yazılan bu jairın ən böyük nümayəndəsi Qarabağ xanının talesiz vəziri, XVIII yüzil şairi Molla Pənah Vaqifdir. Vaqifin mövzu etibarilə dünyəvi və həyati olan şerləri əsas etibarilə sadə səlisdir. onun yaradıcılığı ilə xalq ədəbiyyatının səmimi dastan janrı və dili arasında çox böyük bir yaxınlıq vardır. Məcazi təsəvvür eşqini deyil, təbii insan eşqani, Vaqif çox böyük bir qüdrət və məharətlə təsvir etmişdir. Vaqifin elm və fəzilətinə qiymət verən çağdaşları onun üçün "hər oxuyan Molla Pənah olmaz" demişlərdir. Klassik ədəbiyyat tənqidçilərindən bir qismi də Vaqifi XVIII yüzil türk ədəbiyyatının ən parlaq bir nümayəndəsi olaraq qəbul edirlər. Şairin tarixi şəxsiyyəti son zamanlarda şöhrət qazanan Səməd Vurğunun "Vaqif" adındakı mənzum dramına mövzu olmuşdur.

* * *

XIX yüzil başlarında Azərbaycanın siyasi müqəddəratında radikal dəyişikliklər olur. Çarlıq Qafqasiyaya enmiş bulunur. Bu hadisə Azərbaycana yeni imkanlar gətirir. Azərbaycan cəmiyyəti Rusiyanın əyri aynasında olsa da Qafqasiyaya əks edən XVIII yüzilin aydınladıcı fikirlərilə təmasa gəlir. Həyatın əski qurumu ciddi bir tənqidə uğrayır və mövcud dünyagörüşünə aid fikir və əqidələr başdan-ayağa təftiş edilməyə başlayır. Bu şərtlər altında Azərbaycanda Avropa tərzində yeni bir ədəbiyyat yaradılır. Bu məktəbin ən böyük ustadı isə Mirzə Fətəli Axundzadədir. Onun simasında biz Azərbaycan rasionalist ədəbiyyatının böyük banisinə malikik. Klassik ədəbiyyatımız üçün Füzuli nə isə, çağdaş ədəbiyyatımız üçün də Mirzə Fətəli odur. Müsəlman dünyasının bu ilk dramaturquna Avropalı tənqidçilər Şərqin Molyeri, ruslar da Qoqolu deyirlər. Mirzə Fətəlinin pyesləri sadə xalq dilində yazılmışdır. Tiplər həyatın ta özündən alınmışdır. Burada ortaçağ feodal cəmiyyətinin çürüməsi, adətlərin geriliyi,

çürüklüyü, alim görünənlərin boşboğazlığı və qara cəhalətin mövhumat və təəssüblə bağdaş olması canlı surətdə təsvir və amansızca tənqid olunur. Mirzənin bütün tənqidləri XVIII yüzilin aydınladıcı fikirlərilə canlanmaqdadır. Mirzənin komediyaları Avropanın üç böyük dilinə tərcümə edildiyi kimi, rusca ilə fransızcaya daha çevrilmişdir.

Mirzə Fətəli eyni zamanda bayük bir reformatordur. Ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi fikrini ilk dəfə o, meydana atmışdır. Bu məqsədlə o, İstanbula səyahət etmiş, İrana da müraciətdə bulunmuşdur.

Mirzə Fətəlinin talantlı varisləri onun başladığı böyük işi müvəfəqiyyətlə yürütmüşlərdir. Özündən sonra Azərbaycanın ikinci dram yazarı Nəcəf bəy Vəzirlidir. Onun "Msibəti-Fəxrəddin" adındakı dramı məşhurdur. Bu dramda Nəcəf bəy Avropa mədəniyyətinə təmas etmiş Azərbaycanlı bir ziyalının özü öz yurdundakı ortaçağ şərtlər içində düşdüyü təzadın faciəsi anladılır. Fəqət Azərbaycan dramının ən yetişmiş əsərlərini bizə Əbdülrəhim bəy Haqverdili verir. Nöqsansız ədəbi bir azəricə yazılan "Dağılan tifaq" pyesi qüvvətli, orjinal və əxlaqi bir əsərdir. Məişəqi təsvir edən bir çox əsərlərdən başqa Əbdülrəhim bəyin tarixi dramları da vardır.

Mirzə Fətəli məktəbinin bu iki böyük nümayəndələrindən başqa bir sıra dramaturqlar daha vardır ki, bunların ayr- ayrı xarakteristikalarını verməyə vaxt müsaid deyildir. Fəqət bu qədər qeyd edim ki, 1905-ə qədər sürən bu dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı yalnız Mirzə Fətəli məktəbinin təsiri altında irəliləyir. Teatronun, şerin, hekayənin və qəzetçiliyin bu dövrdə yeganə məqsədi xalqa ümuminsan fikrinin irəliləməsinə ayaq uydurmaq gərəkliyini anlatmaq olmuşdur. Məqsədə çatmaq yollarını göstərməkdə çox da aydın olmayan bu dövr ədəbiyyatı mövcud durumu tənqid etmək hissində qüvvətli, kəskin və parlaqdı. Bu tənqid "Molla Nəsrəddin" yumor məcmuəsinin talantlı müdiri Cəlil Məmmədquluzadənin vaxtilə ortalığı vəlvələyə vermiş "Ölülər" pyesi Azərbaycan tənqidçi ədəbiyyatının şah əsəridir. Burada yazıçı özünəməxsus sərt bir ifadə ilə ortaçağ dövrünün bütün yalan, cəhalət, riya və əksliyini açıb ortaya tökür. Avam xalqın cəhalətindən öz xəsis mənfəətləri, tamah və şəhvətləri üçün istifadə edən geri qalmış mollalarla, şeyx adını daşıyan şarlatanların fırıldaqlarını ifşa və biabır edir.

Azərbaycan qəzetçiliyinin binası da bu dövrdə atılmışdır. Hələ 1875-də Mirzə Fətəlinin izi ilə gedənlərdən Zərdablı Həsən bəy tərəfindən Rusiya müsəlmanları arasında ilk dəfə olaraq Bakıda "Əkinçi" adında bir qəzetə təsis olunmuşdur. Bu qəzetə senzor şərtləri üzündən çox qısa ömürlü olmuşsa da, milli hərəkat tarixində silinməz izlər buraxmışdır. Bu qəzetədə indi adını çəkdiyimiz Nəcəf bəylə bərabər şair Seyid Əzim Şirvani şəkil etibarilə hər nə qədər klassik Füzuli məktəbini izləyirdisə də, məzmun baxımından çox kərə çağdaş fikirlər bəyan edirdi. "Əkinçi" müdirinin "yaşamaq qovğasında məğlub olmaq istəmirlərsə,

qonşulardan və mədəni millətlərdən geri qalmamalıdırlar" - deyə "müsəlmanlara" yapdığı tövsiyyəni şair oğluna yazdığı vəsiyyət şəklində ifadə edirdi.

1905 inqilabı dövrü Azərbaycan üçün yeni şərtlər yaradırdı. Bu şərtlər sayəsində Azərbaycan cəmiyyətçiliyi yeni gəlişmələrə imkan bulurdu. İnqilab nəticəsində əldə edilən nisbi hürriyyət sayəsində məmləkətdəki milli-ictimai qüvvətlər surətilə irəliləyirlərdi. Burjuaziyanın öndə gedən qismi mədəni-istimai işlərlə ilgilənir, maarif və xeyirsevənlər dərnəkləri qurulurdu. Bu dərnəklərin əlində mühümcə sərmayələr vardı. Bunlar başda Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev və Murtuza Muxtarov kimi tüccar və sənaye adamları olmaq üzrə azərbaycanlı zənginlər tərəfindən verilən paralardan ibarətdi. Bakıda xüsusi şəxslərin parasilə tapılmış ümumi binalar vardı. Tağıyev Dram Teatrosu, Birinci Müsəlman qadın seminarının binası, Müsəlman Cəmiyyəti-Xeyriyyəsinə məxsus "İsmailiyyə" sarayı, Müsəlman erkək çocuqlarına məxsus "səadət" məktəbi binası bu qəbildəndir. Bunlardan başqa bir çox camilər, məscidlər və xeyir müəssisələri daha bina edilmişdi. Bakıda Cəmiyyəti-Xeyriyyə, Nəşri-Maarif Cəmiyyəti və digər maarif və dram cəmiyyətləri, Gəncədə də Mədrəseyi-Ruhaniyyə ilə Dram Cəmiyyəti fəaliyyətdə idilər. Xüsusi şəxslər və istimai müəssisələr tərəfindən verilən ianələrlə Rusiyaya və Avropanın yüksək məktəblərinə tələbə göndərilirdi. Ümumi konqreslər toplanır, bu konqreslərdə mədəniyyət, milli tərbiyə və milli birlik məsələləri görüşülürdü. Bunlardan birində hələ vaxtilə Nadir şahın ortaya qoyub müvəffəq olmadığı şiə-sünnü ixtilafının meydandan qaldırılması müzakirə edilmiş və müsbət bir nəticəyə varılmışdır.

Bu dövrdə ədəbiyyat, teatro, musiqi, mətbuat və ümumxalq təlim-tərbiyəsi sahəsində böyük irəliləmələr qeyd olunur. Hərəkat artıq müəyyən əməli bir yola girir. Millətin siyasi oyanışı hiss olunur. Müxtəlif siyasi qruplar və bir dərəcəyə qədər siyasi konspirasion həyatı vücuda gəlir. 1905-də təsis olunan "Həyat", "İrşad" kimi gündəlik qəzetələr və digər mövcud dərgilər yeni dövrün ələmdarlığını yapırlar. Bu dövrün ən ötgün qəzetəçisi mərhum Ağaoğlu Əhməd bəydir.

Talantlı şair və mühərrirlər arasında biraz əvvəl qeyd etdiyimiz "Molla Nəsrəddin" məcmuəsində "Hop-hop" uydurma adilə yazan yumorist Sabirin ulduzu parlayır. Bu şairin "Hop-hopnamə" ünvanı altında nəşr olunan şerləri qısa bir zaman içində hər Azərbaycanlının sevə-sevə oxuduğu bir kitab halına gəlir. Onu sadə şerlərdə, burjuaziyanın zəngin evlərində kiçik əsnaf və alış-verişçilərinin ailələrində və işçi məskənlərində deyil, kəndlərdə, mədəniyyət həyatından uzaqda qalan daxmalarda belə oxuyurlar. Füzulidən sonra sabir Azərbaycanın ümum tərəfindən mənimsənmiş ikinci şairidir. Sadə bir dil, oynaq bir üslub və dərin bir mənaya malik olan Sabirin yumoru çağındakı bütün nöqsanları barışmaz surətdə xırpalayır. Gənc Azərbaycan nəslinin irəliləyən yüyrüşünə yol vermək istəməyən zamanı keçmiş feodal qalıntılarının heç biri onun ölümcül istehzalarından qurtula bilmir. Fəqət Sabirin bu gülüşündə yurdunu sandan sevən yurddaş şairin göz

yaşları görünür. Sabir yaratdığı ictimai yumor növilə türk ədəbiyyatında orijinal bir varlıqdır.

Sabirlə bərabər "firdövsi-ilhamat" şairi Məhəmməd Hadi Şirvani meydana atılır. Bu romantik şairin hürriyyətə olan vurğunluğu onun ən böyük ilham qaynağıdır. O insanın yaradıcı düşüncəsini boğan adətlərə candan üsyan edər. O, ağlın hər cür, mənasız qeydlərdən azadlığını mütləq surətdə tələb edir. Üzü açıq, çarşafsız müsəlman qadını onun gözündə qurtulan bütün şərqin simvoludur.

Məhəmməd Hadi ilə bərabər Bakıda mərhum Əli bəy Hüseynzadənin idarəsi altında yayınlanan ictimai, ədəbi və siyasi ağır başlı "Füyuzat" məcmuəsi ətrafında başqa şairlər də toplanmış bulunurlar. "Füyuzat", xalqçı və realist "Molla Nəsrəddin" məktəbinə müqabil, Azərbaycanın idealist və romantik məktəbinin fikirlərinə tərcüman olurdu. Tam o zamankı bir İstanbul şivəsilə yazıldığı üçün fikirləri geniş kütlə arasında "Molla Nəsrəddin" fikirləri ilə rəqabət edəcək bir halda deyildi. Buna müqabil, onun milli düşünür Azərbaycan ziyalıları üzərində buraxdığı təsir böyükdü. Hələ Türkiyə-Azərbaycan mədəniyyət münasibətindəki rolu fövqəladə idi. Türkiyə tənzimat ədəbiyyatının örnəkləri ilə Azərbaycanı o tanışdırırdı.

Bu dövr əsnasında (1905-1917) Azərbaycan teatro sənətkarlığında da müvəffəqiyyətlər qeyd olunur. Azərbaycan repertuarı həyati və vətəni yeni əsərlərlə zənginləşir. Avropa dramının klassik əsərləri tərcümə olunur. Namiq Kamalın "Vətən"i ilə Şəmsəddin Saminin "Bəsa"sı Azərbaycan səhnəsindan düşmür. Qüdrətli, professional artistlərdən ibarət dram truppaları qurulur. Azərbaycan səhnəsinin ən böyük müvəffəqiyyəti Azərbaycan operasının doğuşudur. 1907-də xalq müəllimi Hacıbəyli Üzeyirə Füzulinin ölməz əsəri "Leyli və Məcnun"u bəstələyərək səhnəyə çıxarmaq nəsib olur. Təcrübənin görülməmiş müvəffəqiyyətlə nəticələnməsindən ürəklənən müəllif çalışmalarına davam edir. Şəxsən Üzeyir və onu təqlid edən başqaları tərəfindən bir sıra yeni musiqili əsərlər yazılır. Eyni Üzeyir bəyin "Arşın mal alan" operetti görülməyən bir müvəffəqiyyətlə taclanır, Qısa bir zaman keçmədən "Arşın mal alan" bütün Qafqasiya dillərinə çevrilir. O, Bakı, Tiflis və Rəvan səhnələrində eyni müvəffəqiyyətlə təkrarlanır. İran, Türkiyə, Türküstan və Balkan səhnələrindəki təmsilləri də məlumdur. Üzeyir məktəbinin təsis etdiyi Azərbaycan operası, bundan bir az əvvəl rəhmətə gedən banisinin gözü önündə bütün dünyaya əks edəcək dərəcədə operalar, operettalar, simfoniyalar, baletlər və qeyrilərə malik olmuşdur. Klassik mövzulardan "Leyli və Məcnun"la işə başlayan kompozitor, sənət mərtəbəsini böyük xalq dastanı "Koroğlu" operası ilə tamamlamışdır. Sırası gəlmişkən bunu da qeyd edim ki, Avropa təsiri altında doğan yeni mədəniyyət əsərlərində biz keçmiş Azərbaycan ənənələrinin yeniləndiyinə şahid oluruq. Dram, komediya, iqtibas və tərcümədən ziyadə həqiqi həyat mövzularına və xalq ənənələrinə əhəmiyyət verir. Hekayəçilikdəki dil sadəliyi xalq dastanlarındakı

üslubu andırır. Müasirləşən musiqi yaradıcılığı XVI və XVII yüzillərdən bəri Azəri xalqı içində yaşayan mövzular və motivlər üzərinə işlənir. Vaxtilə saz şairləri tərəfindən obalarla oymaqlarda oxunan dastanlar opera səhnəsinin birər mövzusunu təşkil edir. İştə “Aşıq Qərib”, “Əsli və Kərəm”, “Xurşudbanu və “Şah Abbas”, “Leyli və Məcnun”, “Şah İsmayıl” və “Koroğlu” operaları. Bunlar vaxtilə birər məsnəvi və ya dastanlardı. İndi kompozitorlar tərəfindən səhnə texnikiyə uydurulmuş, verimli aktyorlarla aktrislər və gözəl səsli xanəndələrin hummətilə Avropasayağı bir əsər şəklində təmsil olunurlar.

Bu dövr Azərbaycanda yayınlanan qəzetlər sözün müəyyən mənasilə anlaşılacağı şəkildə, sırf günlük hadisələrlə siyasi həyata ayrılmış birər orqan deyillərdi. Bu qəzetələr eyni zamanda mədəniyyət həyatının bütün səhifələrini də idarə və əks etdirirlərdi. 1918-ə qədər Azərbaycan cəmiyyət və mətbuatı üzərində təsir yapan və ədəbiyyatda əkslərini bulan tarixi amil Rusiya ilə bərabər qonşu Türkiyə ilə İranda cərəyan edən məşrutiyyət və hürriyyət hərəkatlarıydı. Azərbaycan mühiti bu hərəkatlardan ilham alaraq milli qurtuluş fikirlərilə canlanırdı. Bu canlanma hərəkatı başda daha ziyadə dini-siyasi fikirlərin təsirində bulunurdu. O dərəcədə ki, türk dili, türk qəzetəsi və türk teatrosu deyiləcəyi yerdə müsəlman dili, qəzetəsi və teatrosu deyilirdi. Fəqət milli oyanış cərəyanı getdikcə təbii məcrasını bulur. Milli, bütün müəssisələr kimi mətbuat da milli mədəniyyət motivlərinə keçir. Türkiyədəki məşrutiyyət hərəkatı üzərinə gəlişən milliyətçilik və türkçülük cərəyanı Azərbaycanda əkslər yapır və nəticədə türk milli şüuru xalqın bütün təbəqələrini bürüyür. Balkan hərbinin zühuru isə bu ruh halətini xüsüsilə qabardır. O biri tərəfdən Rusiya çarlığının İran məşrutiyyət hərəkatı üzərində icra etdiyi zülmü dünya ictimaiyyətinin həyəcanına səbəb olur. Bu həyəcana tərcüman olan şair Müznib “Yəbnəl-İvan” dediyi rus hökumətinə yazdığı bir həcviyyə dolayısı ilə Sibiriyaya surülür. Və buradan ancaq yapdığı uzaqgörənlik nəticəsində xilas olur. O, həcviyyəsində imperatorluğun cəzaya uğrayacağını yazmışdı.

Belə həyəcanlı durumda Azərbaycan birinci dünya müharibəsi dövrünə girirdi. 1915-də “Açıq söz” qəzetəsi nəşr olunur. “Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” şüarını başlığı altında dərc edən bu orqan Azərbaycan türkçülərinin fikirlərini yayan bir orqandı. Bu qəzetə artıq milli və mədəniyyət müəssisələrindəki “müsəlman” sifəti yerinə “türk” sifətini işlədirdi. Qəzetənin bu cəsarəti hərbi senzorun etirazına səbəb olmuş və bu üzdən əməlli-başlı müşkilat və mücadilə zühur etmişdi. “Açıq söz” qəzetəsi sadə, öndə gedən ziyalıları ətrafında birləşdirməklə qalmayıb, eyni zamanda zamanın ruhlara hökm edən iki şairini də öz mühərrirləri arasına almışdı. Bunlardan biri “Qoşma” və “Dalğa” şairi Əhməd Cavad, digəri də “Şeyx Sənan”, “Şeyda”, “İblis”, “Siyavuş” və sairə kimi mənzum və “Topal Teymur” kimi mənsur dramlar yazan Hüseyn Caviddir. Əhməd Cavad daha ziyadə heca vəzni ilə lirik parçalar yazır və bu lirizminə eyni zamanda milli və siyasi bir həyəcan qatırdı. Məsələn, Azərbaycanlı qardaşın yardımına qoşan anadolulu Məhmədciyin məzarını beytlərlə oxşuyurdu.

Sonradan bir ədib və dramaturq olaraq şöhrət qazanan Cəfər Cabbarlı da ilk məqalələrini bu qəzetədə dərc etdirmişdi. (Bu qəzetənin müəssis və naşiri bu konfransı verən Rəsulzadə Məhəmməd Əmin olmuşdur.)

Bu dövrdəki Azərbaycan cəmiyyətinin Birinci dünya savaşının sonuna bağlanmış ümidləri vardır. Bu ümidlərə "Açıq söz" qəzetəsinin ilk nüsxəsində basılan baş məqaləsi bu surətlə tərcüman olurdu: "Dəhşətlərinə şahid olduğumuz böyük muharibə, böyük bir həqiqəti, əsrimizin milliyət əsri olduğunu isbat etdi.

Dünyanın xəritəsi qəribə dəyişəcək - deyə heyrətlə qarışıq bir cümlə indi bir çox ağızlardan eşidilməkdədir. Dünya xəritəsinin alacağı yeni şəklə vətəndaşların fədakarlığı, dövlətlərin təşkilati və orduların əzəməti ilə bərabər heç şübhə yoxdur ki, aşkarlıq və möhkəmlik peyda etmiş milliyyət məfkurələrinin də böyük təsiri var və olacaqdır.

Özünü lüzumunca bilib də istiqbal üçün müəyyən bir ideal (məfkurə) bəsləyən millət şübhəsiz ki, böyük bir qüvvət təşkil edər. Şübhəsiz ki, sözün tam mənasilə alçalacaq qədər topların hakim olduğu hərb meydanlarında təsirsiz qalmayan bu qüvvət yaşıl mahudlu (çuxa) barışıq masası üzərində də əsaslıca bir təsir yapacaq.

Hər hankı qalib tərəf az-çox uzun bir dinclik vücudə gətirmək istərsə, əsrin vicdanları üzərində ən çox təsir icra edən qüvvəti-milliyyət məfkurəsinə göz yuma bilməz! Bunun belə olacağı arabir gələcək sülhü haqqında söz söyləyən Avropa mütəfəkkirlərincə də təsdiq olunmaqdadır. Sülhuyyuna (barışçılar) mənsub siyasilərcə milliyyət əsasına riayət etmiyəcək millətlərin hüququnu gözətmiyəcək bir sülh müahidənaməsi çox çəkməz yırtılır və uzun çəkən bir dinclik təmin edəmməz.

Təbii haqqları payimal olmuş tək bir millət daima qaldıqca Avropa dövlətlərinin tarazlığı həqiqi və uzun çəkən bir sülh üzü görməkdən məhrum qalacağı kimi, öz vətəndaşları arasında ögey-doğmalıq (özgəlik-özlük) göstərən bir dövlət də həqiqi bir qüvvətə dayanamıyacaq, mütərəqqi və qüvvətli bir təşkilata malik olmayacaqdır.

Demək ki, müəyyən bir məfkurəyə və əksər fərdlərincə tanınmış bir qayeyi-əmələ malik olan millətlər, dövlətlər arasındakı münasibətdə əhəmiyyət qazandıqları kimi, dövlətlərin daxili siyasətləri üzərinə də böyük təsirlər icra edəcəklərdir. Bu surətlə ayrı-ayrı millətlər bir millət olaraq yaşaya bilmək üçün hər şeydən əvvəl özlərini (kəndilərini) bilməli, müəyyən fikir və əməllər ətrafında birləşərək böyük bir məfkurəyə, qayeyi-xəyalə hədəf olacaq o işıqlı ulduza sahib olmalıdırlar. Çünki müttəhid bir ruh və müştərək bir qayəyə malik olmayan millətlərlə yeni əsaslar üzərinə qurulacaq həyat hesablaşmaycaq və belə bir silahdan məhrum qalan camaatlar kimsəyə söz eşitdirəmmiyəcəklərdir!" (2 ekim 1915. № 1.) Bu ana fikri biz Hüseyn Cavidin bu beytlərində buluruq:

Qoşaraq nura səhli et pamal!

Həp sənindir şərəf, ümid, iqbal.
Şaşırıb durma böylə.... bir aydın
İdeal arxasınsa qoş, çırpın!
səni qurtarsa qurtarır birlik,
Çünki birlikdədir fəqət dirilik!

Şair İbrahim Tahir isə artıq milli istiqlaldan açıqca bəhs açaraq: "Yekanə nuhdeyi-amal istiqlali-millətdir!" deyir.

Azərbaycan topluluğu belə bir ruh və həyəcanla Birinci Dünya savaşına girir. Hələ 1911-də təşkil və 1917-də təkmil olunub milli proqramla çalışan siyasi bir partiyanın (Milli Azərbaycan "Müsavat" Xalq Partiyası) təlqinləriylə Azərbaycan turklüyü müstəqil bir dövlət qurumuna doğru addımlar atır. Nəhayət hərbin sonlarında Rusiya imperatorluğu çökür və bu fürsətdən istifadə edilir, 31 il əvvəl bu günün bir misli, 28 mayis 1918-də Azərbaycan Şurayi-Millisi Azərbaycan Cümhuriyyətinin istiqlalını bütün cahana elan edir.

Bəyanlar, bəylər! 28 mayis 1918 Azərbaycan tarixinin ən böyük bir günüdür. Bu gündə türk və müsəlman icmaları içində şərq ilə qərb mədəniyyətlərinin qarşılaşdığı coğrafi bir sahədə gəlişən Azərbaycan mədəniyyəti tarixi seyrinin əhəmiyyətli bir mərhələsinə varmışdır. Yüz il əvvəl Rusiya çarlığının idarəsinə ayrı-ayrı xanlıqlar şəklində keçən Azərbaycan indi yekparə bir mədəniyyət varlığı və millət birliyi halında yenidən dünyaya doğulurdu. Seçdiyi hökumət şəkli ilə o sadə Azərbaycan deyil, bütün türk və islam dünyasında bir yenilik göstərirdi: Cümhuriyyət qururdu. Beynəlmiləl demokratiya prinsiplərinə dayanaraq qurulan bu cümhuriyyət mavi, qırmızı, yaşıl - üç rəngli bayrağı ilə Azərbaycan mədəniyyət ənənələrinin bir xülasəsini rəmzləndirirdi Mavi rəng-türklüyün, yaşıl rəng-islamlığın, qırmızı rəng də çağdaşlığın əlamətidir. Vaxtilə "Füyuzat" məcmuəsinin fazil mühərriri "türk qanlı, islam imanlı və firəng qiyafətli olalım"-demişdi. Sonra türkçülüyün böyük filosofu Ziya Göyalp bu üçəm ümdəni daha elmi bir üslubla işləmiş və eyni şüar, dediyimiz kimi, sonra "Açıq söz" qəzetəsinin başlığı altında bulunmuşdur.

Bütün Qafqasiya ilə bərabər Azərbaycan Cümhuriyyəti də bolşevizmin dəmir pərdəsi arxasına alındıqdan sonra məmləkətin siyasi coğrafiyası kimi mənəvi mədəniyyət mühiti də dəyişmişdir. Burda rol oynayan tarixi mədəniyyət amilləri normal seyrlərindən qalmış, rus kommunizmi ilə totalitarnzminin böyük əngəlləri ilə qarşılaşmışlardır. İndi orada rəsmən hakim olan mədəniyyət idealı "Böyük rus milləti ilə birləşmək" idealıdır. Fəqət 28 mayis 1918 tarixində milli və mədəni istiqamətini almış istiqlal dövründə gediləcək mədəniyyət yolunu bəlləmiş bulunan Azərbaycan bu istila basqısı altında belə həqiqi yolundan çıxmamış, var qüvvətilə varlıq mücadiləsinə davam etmiş və edir. Bunu isbat etmək üçün 31 ildən bəri bolşevik rejimi altında bulunan Azərbaycandakı milli mədəniyyət olaylarını gözdən keçirmək gərəkdir ki, bu mövzuya ayrıca bir konfrans ayırmaq istər. İndilik

bu qəd'r qeyd edim ki, 31 ildən bəri orada türk, müsəlman və Qərb mədəniyyət dünyasının bildiyi mədəniyyət dəyər və idealları ilə kommunist dəyər və fikirləri arasında amansız bir mücadilə vardır. Bu müsadilə indiki halda bütün dünya ölçüsündə gedən böyük mücadilənin bir parçasıdır.

Bu günlərdə türkcə qəzetlərə əks edən bir məqaləni bəlkə də çoxunuz görmüşdür. Sovetlərdə indi müdhiş bir rus-bolşevik şovenliyi zühur etmişdir. Rus mədəniyyət ölçülərini mütləq surətdə qəbul etmiyənlər buna müqabil millətlərarası mədəniyyət dəyərlərini qiymətləndirənlər kosmopolitizm ilə ittiham olunur və yaxanı NKVD-nin əlinə verirlər. Dünən nasionalist deyə təqib olunanlar bu gün kosmopolit deyə cəzalandırılırlar. Sovet qəzyetlərindən nəql olunan məlumata görə Rusiyanın özündə ədəbiyyat, elm, sənət və musiqi sahələrinə mənsub bir çox insanlar bu kosmopolitizm ilə suçlandırılaraq mövqelərindən atılmış və meydandan qaldırılmışlardır. Eyni müdhiş dalğa Azərbaycana da sirayət etmiş. 24 mart 1949 tarixli "İzvestiya" qəzetəsi sovet musiqisinin formalizm ilə modernizmə itaət etməsini istiyənlərə hücum edir, sonrada Ozolevets adında birisini "Azərbaycan kompozitorlarını ruslaşmaq və bu surətlə qeyb olub ortadan getməmək üçün rus musiqi mədəniyyətinin ənənələrini təqib etməməyə" təşviq etdiyi üçün xırpalıyır və onu "utanmaz füzul" deyə təhqir edir. Eyni zamanda 16 mart 1949 tarixli "Literaturnaya qazeta"da isimləri çəkilən bir sıra Azərbaycanlı ədib və muhərrirlərin hələ "Füyuzat" məcmuəsi ənənələrinə bağlanıb türkçülük və müsəlmançılıq yaparaq Avropa romantizmindən ilhamlı olduqları şiddətlə tənqid olunur.

Bəyanlar, bəylər! Demək, mücadilə davam edir və tariximizdən qüvvət alan mədəniyyət ənənələri bütün zorluqlar və küslüklərə rəğmən hələ canlılıq göstərir. Müzəffər olacaqları şübhəsizdir. Çünki getdikləri yol tobiidir, çünki bu mədəni dünyanın yürüdüyü mədəniyyət və tərəqqi yoludur. Son ucu, zəfər, onun- üç rəngli istiqlal bayrağının, Milli Azərbaycan Türk Demokratik Mədəniyyətinindir!..

QEYDLƏR

Rusiyada siyasi vəziyyət. Müəllif bu əsəri Türkiyədə yazmış, ilk dəfə 1926-cı ildə İstanbuldakı “Amədi mətbəəsi”ndə çap etdirmişdir. “Milli Azərbaycan nəşriyyatı” seriyasından olan “Rusiyada siyasi vəziyyə” dördüncü kitabdır. Məlum olduğu kimi həmin seriyadan birinci kitab M. Ə. Rəsulzadənin “Azərbaycan Cümhuriyyəti”dir.

1. **“Hərbi kommunizm”** - Bolşeviklərin 1918-20-ci illərdə xalqa sırıdığı iqtisadi siyasət. Ərzaq sapalağı bu siyasətin ən uğursuz təməl daşı idi.

2. **“Yeni iqtisadi siyasət”** -1921-ci ildən 30-cu illərin ortalarınadək davam etmişdir. Bu dövrə kapitalizmdən sosializmə keçid dövrü də deyilir. Bu dövrdə ərzaq sapalaq ərzaq vergisi ilə əvəz olunmuşdur.

3. **Əmniyyət sandığı** - əmanət kassası mənasındadır.

Milliyyət məsələsində bolşevik nəzəriyyatı ilə əməliyyatı. Bu əsər ilk dəfə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin redaktəsi ilə 1928-ci ildə İstanbuldakı “Orxaniyyə mətbəəsi”nin buraxdığı “Milliyyət və bolşevizm” məqalələr məcmuəsində çap edilmişdir.

1. **Lehistan**-Polşa nəzərdə tutulur. Bolşeviklərin şərq siyasəti - Bu məqalə də “Milliyyət və bolşevizm” toplusunda basılmışdır.

Azərbayan mədəniyyət ənənələri. Bu əsər “Azərbaycan kültür gelenekleri” sərlövhəsilə 1949-cu ildə Ankaradakı “sipahi mətbəəsi”ndə nəşr olunmuşdu. Kitab Azərbaycan Kültür Dərnəyinin təşəbbüsü ilə 28 may 1949-cu ildə Azərbaycan istiqlalına həsr edilmiş konfransda M. Ə. Rəsulzadənin söylədiyi məruzədən ibarətdir.

1. **Azərbaycan Kültür Dərnəyi.** Əsası 1 fevral 1949-cu ildə M. Ə. Rəsulzadənin təşəbbüsü ilə Ankara şəhərində qoyulmuş və bu günədək fəaliyyət göstərir.

2. Bu beytin sətri tərcüməsi belədir: “haradadır o şah Toğan əliaçıqlığı ki, mən onun qarşısında dilimlə sən-sən deyəm”.

Tərtibçidən: M Ə. Rəsulzadənin “Bolşeviklərin Şərq siyasəti” kitabında toplanmış əsərlərinin dili qismən sadələşdirilmişdir.

Kitabın içindəkilər

I Rusiyada siyasi vəziyyət 3
Bir müqəddimə 3
İqtisadi böhran 3
İctimai və siyasi müvazinət 7
Milli mübarizə və parçalanma hərəkatı 10
Beynəlmiləl vəziyyət 16
Rus fəhləsi nə deyir? 18
Bürokratiya ilə firqə 19
Hadisələr qarşısında vəzifəmiz 21
II Miliyyət məsələsində Bolşevik nəzəriyyatı ilə əməliyyatı 23
Bolşevik firqəsi - materialist və kosmopolit 23
Milliyyət məsələsi bolşeviklər üçün 24
Qayə deyil, alətdir 24
“Sovet federalizmi” və “ayrılmaq haqqı” 26
“Sovetlər İttifaqı” təşkilati-əsasiyyəsi 27
Sovet Hökumət təşkilatlarında ikilik 31
Milliyyət məsələsi yalnız bir göstərişdir 33
Daxildə mərkəziyyət, xaricdə imperializm 35
III **Bolşeviklərin şərq siyasəti** 36
Göstərişli şüarlardan biri 36
Milli istiqlal hərəkatları və bolşevizm 38
Çin təcrübəsindən alınan dərslər 40
Buxarinin tərifi, Mahmud bəyin təfsiri 42
Kommunizm təhlükəsi mövcuddur 44
IV **Azərbaycan mədəniyyət ənənələri** 46

Qeydlər..63